
PSIXOLOGİYA

JURNALI

E l m i - p r a k t i k j u r n a l

1999-cu ildən nəşr olunur

2017 №4

3 ayda bir dəfə nəşr olunur

ÜMUMİ PSIXOLOGİYA

Nəsrullayeva Z.N., Məmmədova P.İ.

Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların valideynlərinin psixologiyası.....3

Novruzova A.N.

Vətənpərvərlik dəyərlərinin inkişafının psixoloji xüsusiyyətləri9

Сулейманова А.Н.

Экспериментально-психологическое исследование восприятия учебного материала у девиантных подростков.....19

Керимова В.М.

Личность и ментальность в условиях глобализации27

Zamanova S.

Şəxsiyyətin formalaşmasında ailənin rolu34

SOSIAL PSIXOLOGİYA

Hüseynova S.N.

Suisidal davranışın tədqiqinin əsas nəzəri istiqamətləri42

Məmmədova G.K.

Kütləvi informasiya vasitələri gender probleminə təsir edən əsas amillərdən biri kimi51

PEDAQOJİ PSIXOLOGİYA

Sarıyeva S.Q.

Emosional münasibətlərin təlim fəaliyyətinə təsirinin psixoloji xüsusiyyətləri59

Мамедова К.К.

Постановка проблемы формирования личности в зарубежной
психолого-педагогической литературе.....68

Orucova S.R.

Yeni yetmələrdə peşə seçimi və onun tədqiqi istiqamətləri.....77

İbrahimova X.N.

Yeni yetmələrdə özünütəyinetmə və peşə seçiminin xüsusiyyətləri89

Əyyubova R.H.

Problemli situasiyaların həlli prosesində tələbələrə peşə
bacarıqlarının formalaşması məsələləri99

TİBBİ PSIXOLOGİYA

Кадырова И.С.

Адаптация женщины к беременности и
влияние стресса на плод.....108

Xudanlı A.X.

Xroniki somatik xəstəliklərin uşaq psixikasına təsiri116

SAĞLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD UŞAQLARIN VALIDEYNLƏRİNİN PSIXOLOGİYASI

Zərifə Nəsrullayeva

GDU-nun Psixologiya kafedrasının dosenti

Pərvanə Məmmədova

GDU-nun Psixologiya kafedrasının baş müəllimi

Açar sözlər: *sağlamlıq imkanları məhdud uşaq, sosial-psixoloji adaptasiya, korreksiya, valideynlərin psixologiyası*

Ключевые слова: *ребенок с ограниченными возможностями здоровья, социально-психологическая адаптация, коррекция, психология родителей.*

Key words: *disabled children, social-psychological adaptation, correction, psychology of parents.*

“**S** ağıllıq imkanları məhdud uşaqlar” anlayışını iki kateqoriyaya ayırmaq olar. Birinci qrupa müxtəlif hiss orqanlarının fəaliyyətinin anadangəlmə pozuntusu olan uşaqlar, həmçinin fiziki qüsurlu və ya əqli cəhətdən geri qalan uşaqlar daxildir.

İkinci qrupa uzunmüddətli xəstəlik nəticəsində sağlamlığında məhdudiyyət yaranan uşaqlar daxildir. Bu uşaqların tərbiyəsi onların xəstəliyinin və travmasının xüsusiyyətinə və müddətindən asılı olmayaraq, ailələrinin adət etdikləri həyat ritmini pozur.

Uşağın xəstəliyi, hər şeydən əvvəl, bütün ailənin dərin və davamlı sosial dezadaptasiyasına gətirib çıxarır.

Uşaqların inkişafında çatışmazlığın aşkarlanması demək olar ki, həmişə valideynlərdə ağır stress vəziyyəti yaradır. Bu səbəbdən yaranan stress vəziyyəti dörd fazada inkişaf edir:

1. “Şok”. Bu, valideynlərin məyus olması ilə xarakterizə olunur. Valideynlərdə şəxsi natamamlıq, köməksizlik, qorxu, aqressiya və inkar etmək kimi hisslər özünü göstərir. Ailə üzvləri “günahkar” axtarır. Bəzən aqressiya yeni doğulmuş körpənin özünə yönəlir, ana körpəsinin başqaları kimi olmadığını gördükdə ona qarşı mənfi hisslər keçirir. Həmçinin, ana bu situasiyada özünü günahkar hiss edə bilər.

2. Uşaqda olan defektə düzgün olmayan münasibətin inkişafı. Uşa-

ğın valideynlərində özünəməxsus müdafiə reaksiyası özünü göstərir. Təyin olunan diaqnozu inkar etməklə xarakterizə olunur.

3. “Uşağın defektinin qismən dərk olunması”. Sağlam uşaq arzusunu ilə xroniki kədər və təhqir hissi baş qaldırır.

Valideynlər uşaq üçün məsuliyyət daşıdıqlarını dərk etməyə başlayırlar. Lakin uşağa qulluq və tərbiyə məsələlərində özlərini köməksiz hiss edirlər. Buna görə peşəkar məsləhəti axtarmağa başlayırlar.

4. “Ailənin bütün üzvlərində sosial-psixoloji adaptasiyanın inkişafı”. Valideynlər yaranan situasiyanı qəbul edir, ailələrində sağlamlıq imkanı məhdud olan uşağın olmasına uyğunlaşaraq, həyatlarını qururlar.

Lakin dördüncü faza heç də bütün ailələrdə özünü göstərmir. Bir çox ailələr stabillik əldə edə bilmirlər. Bu ailələrdə tibbi, iqtisadi və sosial-psixoloji problemlər yaranır. Bu isə öz növbəsində həyat keyfiyyətinin pisləşməsinə, ailədaxili problemlərin yaranmasına səbəb olur. Çətinliklərə dözməyən valideynlər özlərini yaxınlarından, dostlarından, tanışlarından təcrid edir, öz dərdlərini təklikdə çəkməyə qərar verirlər.

Bu zaman qohumların, tanışların köməyinə ehtiyac duyulur. Lakin çox zaman uşağın xəstəliyi barədə eşidən qohumlar və tanışlar özləri də psixolo

loji stress yaşayır. Bəziləri həm özünün, həm də uşağın valideyninin hiss və emosiyalarından qorxaraq, uşağın valideyni ilə qarşılaşmaqdan çəkinir. Onlar yaranan situasiyanı görməməzlikdən gəlirlər.

Ailədə başqa uşaqlar varsa, diqqətdən kənarda qalırlar. Həmçinin, valideynlər növbəti uşağın da xəstə doğulacağından qorxaraq reproduktiv funksiyaya daxili qadağa qoyurlar. Belə ailələrdə ailədaxili konfliktlər daha tez-tez baş verir.

Situasiya ata və anaya müxtəlif cür təsir göstərir. Ana daim uşağın yanında olur, uşağa daha çox vaxt və enerji sərf edir. Analar fiziki və zehni yüklənmədən şikayət edir, gələcək peşə karyerasından imtina edir.

Atalarda başqa tendensiya müşahidə olunur. Ata qüsurlu uşağı qəbul etmir və get-gedə ailədən soyuyur. Atanın övladına bu cür münasibəti anaya travma yaşadır. Ananın özünü-qiyətləndirməsi aşağı düşür, nevroitik şəxsiyyət əlamətlər və psixosomatik xəstəliklər yaranır.

Ailədaxili münasibətlər, soyuq ər-arvad münasibəti boşanmaya qədər gəlib çatır.

Tədqiqatlar göstərir ki, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların valideynlərinin üç tipi var:

1. Avtoritar tipli valideynlər. Bu tipli valideynlər fəal həyat mövqelərinin olması ilə xarakterizə olunurlar.

Onlar hər şeyi öz şəxsi inamlarına uyğun idarə etməyə çalışırlar. Qohumlarının və mütəxəssislərin məsləhətləri onlar üçün həlledici argument deyil.

Bu valideynlər yaranmış vəziyyətdən çıxmaq, problemi həll etmək və uşağın vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün qətiyyət göstərilir. Onlar öz səylərini yaxşı həkim, xəstəxana, müalicə metodunun axtarışına yönəldirlər. Avtoritar tipli valideynlər valideyn cəmiyyəti yaradaraq, xarici ölkələrdəki analoji cəmiyyətlərlə əlaqə yaradır. Onların məqsədi uşağın sağlması, təhsili və sosial adaptasiyasıdır.

Lakin bu valideynlər uşağın real imkanlarını dərk etməyərək, onlara real olmayan tələblər verirlər. Bəzi valideynlər öz uşaqlarının inkişaf xüsusiyyətlərini görmür. Mütəxəssislər belə valideynlərlə çətin ünsiyyət yaradırlar. Çünki onlar ictimai rəylə razılaşıb, özlərini sosial mühitə qarşı qoymağa meylli olurlar. Hədisələrə emosional münasibət münəqişə, aqressiya və qışqırıq formasında təzahür edir.

2. Nevrotik tipli valideynlər. Bu tipə passiv şəxsiyyət mövqeyinə malik valideynlər daxildir. Onlar mövcud vəziyyətdən çıxış yolu tapmamağa meylli olurlar. Onlarda bir qayda olaraq, yaranan problemi aradan qaldırmaq tendensiyası for-

malaşmır və onlar öz uşaqlarının sağlamlığının yaxşılaşması imkanlarının olduğuna inanmırlar. Bu valideynlər özlərinə haqq qazandıрмаğa çalışırlar ki, mütəxəssislərdən, qohumlardan, dostlardan heç bir dəstək görmürlər. Onlar başa düşmürlər ki, uşaqlarının bir çox problemi xəstəliklə deyil, valideyn və pedaqoji təşkilatsızlığı ilə bağlıdır. Belə valideynlər avtoritar tipli valideynlər kimi, uşağa həddindən artıq himayə göstərir, hətta gücü çatan işlərdən də uşağı azad edirlər. Onlar uşaqla qarşılıqlı münasibətdə ardıcılıq göstərmir, uşağın qarşısında heç bir tələb qoymur, hər şeydə güzəştə gedir.

Nəticə etibarilə, uşaq ona qulaq asmır.

Belə valideynlərin şəxsiyyətində istərik, həyəcanlı-vasvası və depressiv cizgilər meydana gəlir. Şəxsi gücsüzlükləri özlərinin və uşaqlarının gələcəyinə pozitiv baxmağa imkan vermir. Problemə emosional yanaşma istərika və göz yaşları ilə təzahür edir.

3. Psixosomatik tipli valideynlər. Bu cür valideynlərdə həm birinci, həm də ikinci tipə məxsus keyfiyyətlər özünü göstərir. Onlara emosional vəziyyətin tez-tez dəyişməsi xasdır. Bəzi valideynlərdə avtoritar tipdə olduğu kimi üstünlük tendensiyası yaxşı seçilir, lakin onlar münəqişə yaratmır, özlərini təmkinli

aparırlar. Onlarda problemə emosional yanaşma daxili həyacan planında baş verir. Bu cür münasibət onların sağlamlıq və psixikasının korlanmasına, psixosomatik pozuntuya səbəb olur. Psixosomatik tipli valideyn öz həyatını və sağlamlığını uşağına həsr etməyə meylli olur. Bu tipli analar maksimal gərginlikdə öz vaxtlarını uşaqlarına həsr edirlər. Bu valideynlərə uşaqlarının halına yanmaq və hiperhimayə xasdır. Onlar öz uşaqlarına yaxşı mütəxəssis axtarır, uşaq təhsil müəssislərinin fəaliyyətində fəal iştirak edir.

Valideynlərin şəxsiyyət tiplogiyasını anlamaq düzgün psixokorreksiya vasitələrinin seçilməsinə, onların ailəsinə yardım etməyə şərait yaradır.

Sağlamlıq imkanı məhdud uşaqların valideynlərinin psixoloji xüsusiyyətləri onların uşaqlarının sağlamlıq dərəcəsindən də asılıdır. Uşaqlarının psixi, sensor, nitq, hərəkəti və iradi-emosional qüsurları valideynlərin şəxsiyyət xüsusiyyətlərini təyin edən psixotravma faktoru kimi çıxış edir. Uşağın qüsurunun sağalmaz olması fikri valideynlərin dərin həyəcana şəxsiyyətinin deformasiyasına səbəb olur.

Həmçinin, uşaqların sağlamlıq pozuntusunun təzahür xüsusiyyətləri də valideynlərin psixoloji xüsusiyyətlərinə təsir edir. Bu baxımdan valideynləri iki böyük qrupa ayırmaq olar.

Birinci qrupa daxil olan valideynlərin uşaqlarının sağlamlığında olan pozuntular zahirən hiss olunmur. Onlar tədris müəssisələrində asanlıqla təlimə uyğunlaşırlar. Onlar müxtəlif fənlərdən müvəffəqiyyət qazanırlar. Həmçinin, yaşlıları ilə asan ünsiyyətə girirlər.

İkinci qrup valideynlərin uşaqlarının qüsurları zahirən hiss olunur. Bu uşaqlar təlimə çətin uyğunlaşırlar. Onların təlim müvəffəqiyyəti aşağı olur. Onlar yaşlıları ilə ünsiyyətdə çətinlik çəkirlər.

Əlbəttə, müqayisə etsək, ikinci qrupa daxil olan valideynlər daha çox psixoloji travmaya məruz qalırlar. Hər iki qrupa daxil olan valideynlər əsasən, uşaqlarının həm peşə, həm də ailə sferasında sosial adaptasiyasına görə çox narahat olurlar.

Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların valideynləri ilə konstruktiv əlaqə yaradarkən, psixoloq həm fərdi, həm qrup formasında iş aparmalıdır. Bu zaman aşağıdakı məsələlərin həllinə fikir vermək lazımdır.

Valideynlərdə uşağın peşə təlimi və karyerasının qurulması imkanlarına dair dəqiq təsəvvür formalaşmalıdır;

Valideynlər bilməlidirlər ki, uşaqda özünə cavabdehlik, həyatı vacib məsələlər barədə müstəqil qərar vermək bacarığı formalaşdırılmalıdır;

Valideynlər başa düşməlidirlər ki,

onların həyatdakı uğurları və ya uğursuzluqları uşağın xəstəliyi ilə birbaşa bağlı deyil.

Valideynlərin uşaqlarla emosional münasibətlərin az olması onların cəmiyyətə uyğunlaşmasında çətinlik yaradır. Dezadaptiv şəxsiyyət keyfiyyətlərinə yiyələnmə uşaqlarda aqressivlik, münafişəyə meyillilik, həyəcanlılıq, ətraf aləmdən təcrid olma, kommunikativ pozuntular yaradır. Bununla əlaqədar valideynlərlə aşağıdakı istiqamətlərdə iş aparmaq lazımdır:

1) Valideynlərə uşaqla ev şəraitində məşğul olmaq üçün lazım olan xüsusi üsulları öyrətmək;

2) Valideynlərə uşaqla dezadaptiv şəxsiyyət keyfiyyətlərinin korreksiyası üçün lazım olan tərbiyə üsullarını öyrətmək;

Valideynlərdə uşağın probleminin

şışirdilməsi və ya inkar edilməsi kimi səhv düşüncənin korreksiyası;

Valideynlərdə aqressiya, isterik davranışın korreksiyası;

Valideynlərin mövqeyinin korreksiyası-uşağın imkanlarının reallaşdırılması mövqeyinə keçid.

Bu ailələrdə valideynlərin həyatında bir neçə krizis dövrü fərqləndirilir:

I dövr – o zaman baş verir ki, valideyn uşağın sağlamlığında əngəl olduğunu öyrənir.

II dövr – o zaman baş verir ki, uşaq başqaları kimi olmadığını dərk edir.

III dövr – o zaman baş verir ki, peşəyə yiyələnmə ilə bağlı çətinliklər meydana çıxır. Valideynlər onlar həyatda olmadıqda uşaqlarının nə edəcəyi haqqında düşünürlər.

Məhz bu dövrlərdə mütəxəssislərin köməyi xüsusilə aktual olur.

Ədəbiyyat:

1. İsmayılov N.B. Psixiatriya. B., "Maarif", 1992.

2. Çələbiyev N.Z. Təlimdə geridəqalmanın klinik göstəriciləri və korreksiya imkanları. AMİ-nin xəbərləri B., 2007, №3, səh. 86-92.

3. Şəfiyeva E.İ. Uşaqlarda anomal psixi inkişaf. B., 1997.

4. Броно Е.М. Несчастливые дети - трудные родители: наблюдения детского психиатра. М., 1997.

5. Дрожжина Е.С. Сопровождение профессиональной карьеры лиц с ограниченными возможностями здоровья. М., 2008.

6. Левченко И.Ю., Ткачева В.В. Психологическая помощь семье воспитывающей ребенка с отклонениями в развитии. М., 2008.

**Психология родителей детей с ограниченными
возможностями здоровья**

Абстракт

В этой статье исследованы психология родителей детей с ограниченными возможностями здоровья. Исследования говорят о наличии трех типов родителей детей с ОВЗ. Понимание типологии родителей позволяет определить набор психокоррекционных средств. В кризисные периоды помощь специалистов становится особенно актуальной. С родителями необходимо использовать групповые и индивидуальные работы.

Psychology of disabled children's parents

Abstract

This article is based on psychology of parents of disabled children. According to the researches there are three types of such parents. Comprehending these types of parents helps us to determine means of psychocorrection. In critical stages helps of specialists is urgent. Is necessary to organize group work and individual work.

Məqalə GDU-nun psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol 03)

Rəyçi M.H.Mustafa, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 05 sentyabr 2017-ci ildə daxil olmuşdur.

VƏTƏNPƏRVƏRLİK DƏYƏRLƏRİNİN İNKİŞAFININ PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Aytən Novruzova

*ADU-nun psixologiya kafedrasının
doktorantı*

E-mail: aytennovruzova@list.ru

Açar sözlər: *vətənpərvərlik, dəyərlər, ictimai şüur, psixoloji xüsusiyyətlər*

Key words: *patriotism, values, social consciousness, psychological features*

Ключовые слова: *патриотизм, ценности, общественное сознание, психологические особенности*

Müasir dövrdə vətənpərvərlik dəyərlər sisteminin formalaşmasına müxtəlif amillər təsir göstərir. Müasir dövrdə dünyada inteqrasiya prosesinin artması, mədəniyyətlərin bir-birinə qovuşması və s. kimi yeniliklər dəyərlər sistemində, xüsusilə də vətənpərvərlik dəyərlərində dəyişikliklər yaratmışdır. Vətənpərvərliyə dəyər kimi yanaşılması bir tərəfdən gənclərdə və yeniyetmələrdə milli mənlilik şüurunun formalaşdırılması istiqamətlərini açmağa, digər tərəfdən isə dəyərlər sistemində ayrıca götürülmüş vətənpərvərlik dəyərinin yerinin müəyyən edilməsini zəruri edir.

Son dövrlərdə gənclərdə dəyərlərin formalaşması ilə bağlı Azərbaycanda bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır. Bu tədqiqatlarda əsas öyrənmə obyektinə tələbə gənclər olmuş və onların cinsi fonda, eləcə də şəxsiyyət kimi formalaşmasında sərvət dəyərlərinə olan

münasibətləri araşdırılmışdır. B.H.Əliyev, Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə, K.R.Əliyeva, Ə.Ə.Qədirov, M.Ə.Həmzəyev, C.Təhmasib, Ə.T.Baxşəliyev, R.İ.Əliyev, R.V.Cabbarov, M.Mustafayev, A.Musayeva, R.Qarayeva, L.Qurbanova, K.Salamova və başqaları bu sahədə eksperimental-psixoloji tədqiqatlar aparmış və müəyyən elmi nəticələr əldə etmişlər. Bu tədqiqatlardan aydın olur ki, sərvət dəyərləri cəmiyyətin özü qədər dinamik prosesdir və sosial-iqtisadi şəraitin dəyişməsi fonunda o daha tez dəyişir. Bu tədqiqatlarda müəyyən edilmişdir ki, dəyərlərin təşəkkülü insanların fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən, aldığı tərbiyənin xarakterindən, sosial-psixoloji amillərin təsir qüvvəsindən və eləcə də, sərvət dəyərlərinin formalaşmasında təqlidin rolundan asılıdır.

Təbii ki, dəyərlərin ierarxiyasında vətənpərvərlik dəyərinin hansı ardı-

cılığa və hansı mövqeyə malik olmasından asılı olaraq onun təzahüründən danışmaq olar. Vətənpərvərlik dəyərlərinin inkişafının istiqamətlərini müəyyən etmək üçün ilk növbədə ailə tərbiyəsinə, cəmiyyətdə mövcud olan sosial imperativlərə nəzər salmaq lazımdır. Bununla yanaşı nəzərə almaq lazımdır ki, gənclərin sərvət meyli və onun istiqaməti ailəsindəki münasibətlər sistemi, əxlaqi prinsiplərin, tərbiyə sistemi, bütövlükdə ailənin sərvət meylinin istiqamətlərindən çox asılıdır.

Gənclərdə dəyərlər sisteminin formalaşması onların cəmiyyətin əxlaqi-mənəvi əlamətlərinə münasibətindən yaranır. Bu sistemdən asılı olaraq onlarda mənəvi dəyərlər və sosial yaşam tərzini təşəkkül tapır. A.Bandura qeyd edir ki, «Sərvət dəyərlərinin qavranılması prosesi, ictimai davranışın qaydalarına uyğun olaraq identifikasiya və modelləşdirmə mərhələsindən keçir» (17, 409). Onun fikrincə, sərvət dəyərləri böyüklərin bilavasitə təsiri ilə yaranır. Xüsusilə də, nəyin onlar tərəfindən bəyənilməsi və nəyin bəyənilməməsi xüsusi etalon yaradır. Ayırı-ayrı hallarda onlar bu etalona, kompleksə uyğun hərəkət edirlər. Tədqiqatlar göstərir ki, telekanallarda nümayiş etdirilən verilişlərin əksəriyyəti zorakılıq və aqressivlik yaradır ki, bu da istər-istəməz gənclərin davranışına, vətənpərvərlik dəyərlər sisteminə patoloji təsir göstərir.

Amerika alimi R.Kirşenbaum özünün «Dəyərlərin inkişaf etdirilməsi metodlarının şərh» kitabında bu prosesin 5 mərhələsini qeyd edir:

1. Dəyər haqqında fikirləşmək və qərar qəbul etmək.

2. Hisslər: qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün başqalarının hissələrini bölüşmək.

3. Seçim: alternativlərə baxış və hərəkət planını reallaşdırmaq.

4. Kommunikasiya: başqalarını eşitmək, onlarla ünsiyyət qurmaq.

5. Hərəkətlər: qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün əzmlə çalışmaq, sabit davranışa təsir göstərmək (17,s.218).

A.V.Suxarev göstərir ki, vətənpərvərlik dəyərlərinin inkişafı insanın emosional aləminə xüsusi təsir prosesində baş verir (16,s.12).

Vətənpərvərlik dəyərləri öz praktik yaşantılarını vətənpərvərlik hissələrində tapır. Vətənpərvərlik hissələrində şəxsiyyətin öz dövlətinə, onun keçmişinə, gələcəyinə və hazırkı vəziyyətinə münasibəti əks etdirilir. Vətənpərvərlik hissələrinin tərkib hissələri aşağıdakılardır:

- öz dövlətinə və onun xalqına mənsubiyyət hissi;
- dövlətin uğurlarına görə qürur hissi, onun uğursuzluqlarına görə ağrı hissi;
- tarixinə, mədəniyyətinə, ənənələrinə, inamlarına, mentalitetinə hörmət;

- keçmiş və müasir qəhrəmanlıq şücaətləri ilə maraqlanmaq;
- doğma təbiətə məhəbbət;
- doğma dilə, ənənələrə, adətlərə, doğma ölkənin mərasimlərinə ehtiramla yanaşmaq;
- vətəndən ayrılıq zamanı darıxmaq;
- bütün “antiazərbaycan” anlayışlara nifrət;
- milli ləyaqət hissi; (20)

Vətənpərvərlik hissləri xəyali olmamalı, passivcəsinə seyr etmək və üstünlük vermək reaksiyaları ilə kifayətlənməməlidir. İ.V.Kolsovin qeyd etdiyi kimi, idealda “onlar yüksək vəzifənin–ölkəni yüksək inkişaf etmiş dünya ölkələri səviyyəsinə qaldırmaq vəzifəsinin yerinə yetirilməsi üçün göndərilirlər. Bu da bütün əhalinin fəal yaradıcılığını tələb edir. İndiki şərtlərdə vətənpərvərliyin emosional başlanğıcı, hər şeydən əvvəl, igidlikdə, qətiyyətlilikdə, vətəndaşların öz dövlətinin müstəqilliyini bütün mümkün vasitələrlə qorumağa hazır olmasında təzahür edir” (11, s. 92).

Tarixi təcrübənin sübut etdiyi kimi, vətənpərvərlik hissləri mürəkkəb, ekstremal, Vətənin taleyinin həll olunduğu şəraitdə insanları birləşdirir, ictimai həyatı şəxsi həyatdan üstün tutmağa ruhlandırır, həyat eqoizmini azaldır. Vətənpərvərlik əqidələrinə səmimi inam və onların həqiqiliyində birləşən biliklər daxildir.

V.M.Xaustov qeyd edir ki, uşaqlarda vətənpərvərlik əqidələrinin inkişafı ona görə zəruridir ki, “onlar həqiqi və xeyirxah, vicdanlı hesab etdikləri hər şeyi qoruya bilsinlər” (19, s. 276). Əqidələrin məqsədi yalnız insanın müəyyən vətənpərvərlik hisslərini başa düşməsi deyil, həm də onların daxilən qəbul edilməsindən ibarətdir. Hesab edirik ki, vətənpərvərlik dəyərlərinin inkişafı üçün zəruri olan əqidələr formalaşmalıdır. Çünki hər hansı dəyərə mailk olmaq üçün onun əhəmiyyətli dərəcəsini dərk etmək və bu yöndə praktik işlə, əməllə məşğul olmaq lazımdır.

Pedaqoji və psixoloji ədəbiyyatın təhlili əsasında vətənpərvərlik əqidələrinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- İnsanın həyatında Vətənin və xalqın təyinedici rolunun qəbul edilməsi;
- Suverenliyin təmin edilməsinə sarsılmaz inam;
- Azərbaycanın və azərbaycan xalqının gələcək çiçəklənməsinə inam;
- Azərbaycan xalqının tükənməz qüvvəsinə, istedadına, təkrar olunmazlığına, əməksevərliyinə inam;
- Dövlətin yenilməzliyinə, gücünə, sarsılmazlığına və ədalətliyinə inam.

Vətənpərvərlik dəyərlərinin formalaşmasında siyasi və ideoloji təfəkkür

mühüm rol oynayır. Tədqiqatçılar göstərirlər ki, siyasi təfəkkürün köməyi ilə dövlətin daxili həyatının müxtəlif hadisələrinin məzmunu açılır (20). Əsl vətənpərvər öz ölkəsinin rifahı naminə çalışmadan, daha yaxşı həyat uğrunda mübarizə aparmadan xoşbəxt ola bilməz.

V.V.Qavrilyuk qeyd edir ki, “insan xoşbəxt olmaq üçün niyə yaşadığını, nə üçün yaşadığını, nəyin uğrunda öldüyünü bilməlidir” (8, s.150). Buna görə də hisslər, dəyərlər, əqidələrlə yanaşı, vətənpərvər fəaliyyəti də onun mühüm aspektidir. Bu fəaliyyətə xalqla dərin əlaqənin dərk edilməsi, onun işlərində iştirak, onun rifahının qayğısına qalmaq; doğma ölkənin mədəniyyətinin, ənənəsinin, adətlərinin, mərasimlərinin saxlanması və artırılması; xalq tərəfindən yaradılmış əxlaq normalarına və qaydalarına, dövlətin qanunlarına riayət edilməsi; öz Vətəninin rəmzlərini bilmək; öz xalqının dövlətçiliyinin təsdiq edilməsinə, öz dövlətinin mənsubiyyətinin möhkəmləndirilməsinə yönəlmiş fəaliyyət və onu müdafiə etməyə hazır olmaq; öz nəslinin, xalqının tarixini bilmək, doğma yerlərə bağlılıq; təhsildə öz öhdəliklərini vicdanla yerinə yetirmək, yaradıcı işləmək bacarığı və s.

Qeyd olunan məqamlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, vətənpərvərlik özünü müəyyən milli və ərəzi birlikləri

ilə eyniləşdirdiyi zaman insanda yaranan hiss və onu bütünlüklə əhatə edən dəyərdir. Vətənpərvərlik hissi xalqın (dövlətin) sonrakı taleyi üçün narahatlıq, fərdin özünü eyniləşdirdiyi birliyin nümayəndələrinin müəyyən nailiyyətlərinə görə qürur, Vətən qarşısında borc hissi kimi emosiyaların və hisslərin təzahürləri ilə fərqlənir.

Vətənpərvərlik dəyərlərinin formalaşması hər bir mərhələdə yalnız nisbi tamamlanmaya malik olan prosesdir. Yaş artdıqca bu proses formasını dəyişir. Burada artıq formalaşmış cəhətlər, qaydalar, insanın meylləri böyük rol oynayır. Yeni həyat şəraitinin, ideyaların təsiri isə artıq formalaşmış şəxsiyyətin həddləri vasitəsilə istiqaməti dəyişdirir (10, s.348).

Müasir Azərbaycanda baş verən siyasi dəyişikliklər, torpaqlarımızın işğalı, ictimai inkişafın humanist istiqamətinin zəruriliyi, ideoloji meyllərin dəyişməsi, iqtisadi həyatda dəyişikliklər, bazar mexanizmlərinin tətbiq edilməsi sərbəst, fəal və başlıcası, yaradıcı şəxsiyyətin formalaşmasını, yalnız yeni şəraitdə düzgün istiqamətlənmək qabiliyyətinə malik olan, öz bacarıqlarının və imkanlarının tam həyata keçməsinə nail olan şəxsiyyətin deyil, həm də bütün azərbaycan cəmiyyətinin xeyrinə ətraf mühitin məqsədyönlü dəyişməsinə həyata keçirməyə qadir olan şəxsiyyətin formalaşmasını tələb edir.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində rus filosofları İ.A.İlyin, N.A.Berdyayev, V.S.Solovyov, V.V.Rozanov, S.N.Bulqakov və b. “vətənpərvərlik” anlayışının məzmunu və onun inkişaf perspektivləri haqqında dərin ideyalar irəli sürmüşlər.

V.S.Solovyov “Xeyirxahlığın bəraəti” əsərində vətənpərvərliyi aşağıdakı kimi səciyyələndirir: öz Vətəninə olan öhdəliklərə, vətəndaş borcuna qarşı xəyali deyil, aktiv fəaliyyətə şəxsiyyətin dərk edilmiş münasibəti vətənpərvərliyinin əsas cəhətlərindəndir. Bu fikir belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, vətənpərvərlik dəyərlərinin formalaşması hər şeydən əvvəl məsuliyyət hissinin formalaşdırılması və iradi cəhdlərin göstərilməsi sayəsində mümkündür. V.S.Solovyov hesab edir ki, vətəndaşın öz Vətəninə, öz xalqına məhəbbəti digər xalqlara neqativ münasibət ilə bağlı olmamalıdır. Vətənpərvərlik və digər xalqların əənəələrinə ehtiramlı münasibətin birləşməsi zəruridir. Burada tolerantlıq da əsas götürülməlidir. Vətənpərvərliyin məzmununu şərh edən müəllif daha sonra yazır: “Biz bütün xalqları öz xalqımız kimi sevməliyik. Bu ehkamla vətənpərvərlik təbii və əsas hiss kimi, şəxsin özünün ən yaxın ümumiləşdirilmiş tamı qarşısında birbaşa öhdəliyi kimi, eyni zamanda bu hiss qəti və hər şeyi əhatə edən mənəvi başlanğıca uyğun olaraq bütün digər

xalqlara müsbət münasibətdə əsas və ölçü kimi xalq eqoizminin zooloji xassələrindən azad olur” (15,1 s. 378).

S.N.Bulqakov da qeyd edir ki, “Vətən hər bir insanın doğulması qədər müqəddəs sirrdir.... Öz təbii fərdiliyində özünü dərk etmək üçün xüsusi, bəlkə də daha çətin və dərinə nüfuz etmək lazımdır ki, özününkünü, öz nəslini və vətəninini sevsən, orada özünün İlahi obrazını tanıyasan. Vətən hər bir kəs üçün müqəddəsdir, o həmişə əziz və gözəldir” (6, s.120).

Vətənpərvərlik dəyərlərinin şərh edilmiş təriflərinə yekun vuraraq qeyd etmək lazımdır ki, vətənpərvərliyin müxtəlif dövrlərdə dövlətdə sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyətlərlə sıx əlaqəli olan müxtəlif xarakteristikaları formalaşır.

V. A. Kolsovanın və V. A. Sosninin tədqiqatlarında şəxsiyyət və makrososial səviyyəsində vətənpərvərliyin xarakteristikası və müxtəlif xassələri qeyd edilir. Fəaliyyətin subyektiv səviyyəsində vətənpərvərlik onun fərdi altstrukturunun elementi kimi səciyyələnə bilər və ali emosional vəziyyətlər və sabit şəxsi xüsusiyyətlər sahəsinə aid edilə bilər (davranış, dəyərlər, sosial hadisələrin, əqidələrin qiymətləndirmə meyarları, normaları). Mikro cəmiyyət – xalq, cəmiyyət səviyyəsində vətənpərvərlik ictimai düşüncənin hisslər, əhval-ruhiyyə, etnik stereotiplər, öz xalqına və öz

millətinin milli normaları və dəyərlərinə daxil olan alt strukturu qismində çıxış edir (12, s.75).

İ.F.Xarlamov hesab edir ki, şəxsiyyətin vətənpərvərliyi mürəkkəb, çoxölçülü haldır, onun məzmunu şəxsiyyətin mənəvi hisslərindən, şəxsiyyətin tələbat-motivasiya dünyasından, vətənpərvər düşüncəsindən, vətənpərvərlik davranışından ibarətdir. Vətənpərvərliyin məzmununun daşıyıcıları kimi çıxış edən psixoloji struktur komponentləri aşağıdakılardır: şəxsiyyətin tələbat-motivasiya, intellektual-emosional, davranış və iradə komponentləri və s. (18, s. 352-353).

Vətənpərvərlik dəyərlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- insanın doğulduğu və böyüdüüyü yerlərə bağlılığı;
- ana dilinə ehtiramlı münasibət;
- vətənin maraqlarına qayğı;
- vətəndaş hisslərinin təzahürü və vətənə sədaqətin saxlanması;
- onun sosial və mədəni nailiyyətlərinə görə qürur;
- onun azadlığının və müstəqilliyinin qorunması;
- vətənin tarixi keçmişinə və ondan miras qalmış ənənələrə ehtiramlı münasibət;
- öz əməyini, qüvvəsini və bacarıqlarını vətənin çiçəklənməsinə həsr etmək cəhdləri və s.

Vətənpərvərlik dəyərlərinin inkişaf etdirilməsində tələbat-motivasiya si-

steminin çox böyük rolu vardır. A.N.Leontyev və onun ardıcılıları şəxsiyyətin semantik struktur konsepsiyasında dəyərlərin formalaşmasında mənaların yaradılmasının rolunu yüksək qiymətləndirirlər. Burada insanın şəxsiyyətin yaranmasına yönəlmiş fəaliyyəti, habelə onun fəaliyyətini yönləndirən motivlər daxil olan, fərd üçün dəyəərə malik olan ətraf aləmə münasibətində fəaliyyətdə reallaşan gerçəklik obyektlərinə münasibətinin fərdi düşüncədə əks olunması kimi şəxsiyyət mənası anlayışı mərkəzi yer tutur. Mənaların dərkedilmə dərəcəsi müxtəlifdir – onlar həm dərk edilmiş, həm də tamamilə dərk edilməmiş ola bilər (13).

Vətənpərvərlik meylləri sistemi eyni anda yaranmır, tədricən, bütün ontogenez dövr ərzində formalaşır. Dəyər meylləri sisteminin yaranma mexanizmi psixologiyada sosial dəyərlərin şəxsiyyət tərəfindən interiorizasiyasında öz əksini tapır. Onun ineteriorizasiyası üçün ailədə vətənpərvərlik tərbiyəsinin gerçəkləşdirilməsi vacibdir. Bunun üçün Vətənin ayrı-ayrı guşələrinə ekskursiyalar təşkil edilməsi, milli qəhrəmanlardan filmlər seyr edilməsi, bədii qiraətdə qəhrəmanlıq ideyalarına müraciət edilməsi və s.lazımdır.

B.İ.Dodonov göstərir ki, dəyərin şəxsiyyət üçün əhəmiyyətli olmasından əvvəl o, ictimai dəyər qismində dərk

edilir. Baxışı ətrafdakılardan öz davranışında və fəaliyyətində yönəlməyə layiq olan dəyərli bir şeyə yönəltməklə insan bununla özündə əvvəllər olmayan tələbatın əsaslarını qoya bilər (9, s.48).

Vətənpərvərlik dəyərləri sisteminin formalaşması gənclik yaşlarında, həyatı, sosial, peşə və mənəvi özünü təyinetmə tələbatının yarandığı, həyatda öz yerinin axtarışı, insanın daxili mövqeyinin və dünyagörüşünün əsasları kimi həyat dəyərlərinin seçimi zaman baş verir. Y.A.Vasina qeyd edir ki, gənclik dəyərləri həm insanın tamamilə özünü reallaşdırmasının əsası, onun həyatının mənasının təcəssümü, həm də böhranın mənbəyi ola bilər (7,s.60). Dəyər sistemi müəyyən dövrün vacib ideallarını və ideyalarını, Vətənpərvərlik dəyərləri isə insanın mənsub olduğu xalqın qəhrəmanlıq tarixini, mədəniyyətini, etnik qururunu və s. əks etdirir.

Aparılmış tədqiqatılar göstərir ki, XX əsrin 30-50-ci illərində keçmiş sovet gənclərinin dəyər ierarxiyasında birinci yerdə romantika və əməksevərlik dururdu. Görünür bunun başlıca səbəbi həmin dövrlərdə əməyə verilən qiymətin yüksəkliyi ola bilərdi. XX 70-80-ci illərdə birinci yerdə praktiklik və inadkarlıq, 80-90-cı illərdə isə fərdi insanın mövcud olmasına yönəlmiş dəyər meylləri üstünlük təşkil etmişdir. Geniş insan cəmiyyətinə

istiqamətlənmiş meyllər hesabına dəyişikliklər baş verdi və bu dəyişikliklər vətənpərvərlik dəyərlərindən yan keçmədi (7, s. 132).

D. A. Leontyev qeyd edir: “Ehtimal etmək olar ki, böyük sosial qrupların və cəmiyyətlərin dəyərlərinin mənim-sənilməsi həmişə fərd üçün referent olan kiçik qrupların dəyərləri vasitəsilə ifadə edilmişdir”. Lakin alimin fikrincə, dəyərlərin dərk edilməsi və onlara müsbət münasibət dəyərin şəxsiyyət üçün əhəmiyyətli olması üçün kifayət etmir. “Bu transformasiyanın zəruri şərti subyektin müvafiq dəyərlərin reallaşmasına yönələn kollektiv fəaliyyətə praktik şəkildə daxil edilməsidir” (14, s. 154). Bütün bunları ümumiləşdirib belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, Vətənpərvərlik dəyərlərinin inkişafının psixoloji xüsusiyyətləri kifayət qədər araşdırılmamışdır. Vətənpərvərlik dəyərlərinin inkişaf istiqamətləri ailədən başlayır və sosial institutlar vasitəsilə inkişaf etdirilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, vətənpərvərlik dəyərləri sisteminin formalaşması gənclik yaşlarında, həyatı, sosial, peşə və mənəvi özünü təyinetmə tələbatının yarandığı, həyatda öz yerinin axtarışı, insanın daxili mövqeyinin və dünyagörüşünün əsasları kimi həyat dəyərlərinin seçimi zaman baş verir, insanın özünü gerçəkləşdirmə tələbatına çevrilir. Hesab edirik ki, vətənpərvərlik dəyərlərinin inkişaf etdirilməsi üçün

təlim-tərbiyə prosesindən və kütləvi informasiya vasitələrinin təsirindən,

maarifləndirmə işindən effektiv istifadə etmək lazımdır.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: 2003, 540 s.

2. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı: Təhsil, 2008, 134 s.

3. Əliyev B.H. Şəxsiyyət probleminə yeni baxış / Elm XXI əsrin astanasında elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: Renessans, 1998, s.1

4. Qasımova L.N., Mahmudova R.M. Pedagogika. Bakı: Çaşıoğlu, 2003

5. Mustafayev M.H. Gənclərin mənəvi inkişafının bəzi sosial-psixoloji məsələləri. Psixol. elm. nam. alimlik dərəcəsi almaq üçün dis. avtoref. Bakı, 2005, 18 s.

6. Булгаков С.Н. Моя Родина. Избранное. Орел: ОГТРК, 1996, 240 с.

7. Васина Е.А. Ценностные ориентации современного юношества. СПб.: Политехн. ун-та, 2007, 132 с.

8. Гаврилюк В.В. Гражданственность, патриотизм и воспитание молодёжи // Социологические исследования, 2007, № 7, с. 253

9. Додонов Б. И. В мире эмоций., Киев, 1987, с. 48-52.

10. Здерёва Е.В. Патриотизм и его развитие. Тольятти: ТГУ, 2009, 532 с.

11. Кольцова В.А. Социально-психологические проблемы патриотизма и особенности его вос-

питания в современном российском обществе // Психологический журнал, 2011, Т. 26, № 4, с. 89-97.

12. Кузнецова А.В. Гражданский патриотизм - основа формирования новой российской идентичности. М.: 2005, 328 с.

13. Леонтьев А.Н. Философия психологии: из научного наследия. М.: Московская Ун-та, 1994, 287 с.

14. Леонтьев Д.А. Системно-смысловая природа и функции мотива // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 14, Психология. 1993. N 2.

15. Соловьёв В.С. Соч. В.2-х т. Т.1. М.: 1988, с.578

16. Сухарев А.В. Этнофункциональная парадигма в психологии. М.: Институт психологии РАН, 2008, 576 с.

17. Теории личности: познание человека. 3-е изд./ С.Клонингер. СПб.: Питер, 2003, 720 с.

18. Харламов И.Ф. Педагогика. М.: 1999, 520 с.

19. Хаустов В. М. Патриотизм и патриотическое воспитание // Социально гуманитарные знания. М. 2007, № 4, 483с.

20. http://www.com/publ/socialnaja_psikhologija/patriotizm_kak_socialno_psikhologicheskoe_javlenie/5-1-0-39

**Психологические особенности развития
патриотических ценностей**

Абстракт

В статье исследуются разные факторы, оказывающие влияние на формирование в современную эпоху системы патриотических ценностей. Подчеркивается, что рост интеграционного процесса, слияние культур и т. п. новшества в мире способствовали изменению в системе ценностей, особенно в системе патриотических ценностей. Подход к патриотизму как к ценности создает необходимость, с одной стороны, открытию направлений формирования национального сознания чувства достоинства у молодежи и подростков, а с другой стороны, определения места отдельно взятой патриотической ценности в системе ценностей. Автор приходит к выводу, что формирование системы патриотических ценностей происходит в юношеском возрасте, как возникновение требования жизненного, социального, профессионального и нравственного самоопределения, поиск своего места в жизни, основа внутренней позиции и мировоззрения человека, во время выбора жизненных ценностей. В конце автор приходит к выводу, что для активизации патриотических чувств необходимо формирование его эмоциональных механизмов и ценностей. Система патриотических стремлений возникает не одновременно, а формируется во весь период онтогенеза. Механизм образования системы ценностных стремлений в психологии находит свое отражение в интериоризации личностью социальных ценностей. Для ее интериоризации необходимо осуществить в семье патриотическое воспитание.

Psychological characteristics of patriotic values

Abstract

Various factors that affect to the formation of patriotic value systems in the modern age are investigated in the article. It is noted that, the increase of the integration process in the world, joining of the different cultures and other innovations have created some changes in the value systems, especially in patriotic values. Approaching to the patriotism as a value make it indispensable to open the trends of formation of national consciousness

among young people and adolescents on one hand and the determination of patriotic value taken separately in the value systems on the other hand. The author comes to the conclusion, that the formation of patriotic value systems occurs during the selection of life values as bases of the internal position and outlook of people, the search of his (her) position in the life, the establishment of vital, social, professional, and spiritual self-determination demands in the youth ages. Finally, the author comes to the conclusion that it is important to develop the emotional mechanisms and values in order to stir up patriotic feelings. System of patriotic trends is not formed at once, it is formed gradually, during the whole ontogenetic period. Formation mechanism of value trend system is reflected in interiorization of social values by a personality in psychology. It is important to realize the patriotic education in the family for its interiorization.

Məqalə ADU-nun Psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №05)

Rəyçi M. H. Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 26 dekabr 2017-ci ildə daxil olmuşdur

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ВОСПРИЯТИЯ УЧЕБНОГО МАТЕРИАЛА У ДЕВИАНТНЫХ ПОДРОСТКОВ

Агджа Сулейманова

БСУ, старший преподаватель,
диссертант АУЯ кафедры «Психологии»
E-mail: agdja@mail.ru

Açar sözlər: yeniyetmə dövrü, deviant davranış, tədris fəaliyyəti, devianlıq.

Ключевые слова: подростковый возраст, отклоняющееся поведение, учебная деятельность, девиантность.

Key words. Teens, deviant (abluent) behavior, educational activity, deviance.

Подростковый возраст является наиболее коротким, сложным и динамичным периодом в формировании личности человека. С точки зрения социальной позиции подростки относятся к младшей возрастной группе молодежи, которая обладает большими потребностями и потенциалом в процессе формирования представлений о реальности, довольно мобильным интеллектом, развивающимся в контексте достижений современных технологий. Подростковый возраст представляет собой некую социально-биологическую целостность, состоящую из ряда компонент и возникающих между ними отношений. К таким компонентам относятся демография, здоровье, об-

разование, нередко начало трудовой деятельности, активизация участия в культурных, гражданских и духовно-нравственных процессах. Каждая из данных компонент влияет на выбор подростком той или иной социальной роли, определяет тип поведения.

С давних пор пубертатный период (т.е. подростковый возраст) считают фактором, который стимулирует злокачественное развитие девиантности. В становлении личности человека это один из этапов кризиса. В наших обсуждениях личность можно рассматривать как феномен развития общества, система, в динамике непрерывно взаимодействующая меж собой с помощью определенных отношений, свойств

и действий, которые складываются в процессах онтогенеза человека, особенности личности - как обусловленные социально личностные элементы.

Таким образом, проблема девиантного поведения подростков – одна из актуальных психолого-педагогических проблем.

Проблема девиантного поведения впервые была раскрыта в работе французского социолог Эмиля Дюркгейма, написавшего работу «Самоубийство» (1897), он считается одним из основоположников современной девиантологии. Он ввел понятие аномии, – это состояние запутанности и дезориентации в обществе во время кризисов или радикальных социальных перемен. Дюркгейм объяснил это на примере увеличения количества самоубийств во время неожиданных экономических спадов и подъемов. Последователь Дюркгейма, американский социолог Роберт Кинг Мертон в рамках своей теории структурного функционализма создал одну из первых социологических классификаций поведенческих реакций человека, именно он впервые поднял проблему девиации подростков.

Проблемы девиации рассматривали многие ученые. Е. И. Холодова характеризует девиантное поведение «как поведение, которое

отклоняется от ценностей, норм, установок и ожиданий общества или социальной группы». В.В. Ковалев рассматривает девиантное поведение как «поведение, отклоняющееся от нравственных норм данного общества». Я. И. Гилинский под отклоняющимся поведением понимает «поступок, действие человека, не соответствующее официально установленным или фактически сложившимся в данном обществе нормам» (4, с.21).

Таким образом, при всем многообразии определений и характеристик, девиантное поведение можно трактовать как пренебрежение общепринятыми нормами социального взаимодействия, приобрело в настоящее время массовый характер (4).

Особенно остро встала проблема изучения девиантного поведения в последние годы, так как именно в последнее десятилетие современная наука столкнулась с появлением новых факторов влияющих на формирование поведенческих девиаций. Это во многом связано с экспансивным развитием медиапространства, которое формирует совершенно иную реальность определяющую многие социальные процессы.

К основным формам девиантного поведения в традиционном широком смысле Я.И. Гилинский и В.С. Афанасьев относят:

- 1) алкоголизация и другие формы аддикции;
- 2) осознанное совершение правонарушений;
- 3) суицидальное поведение;
- 4) проституцию;
- 5) сексуальные девиации.

Иногда к ним добавляют игроманию и другие зависимости граничащие с психическими расстройствами. Все многообразие форм отклоняющегося поведения можно подразделить на три группы: собственно девиантное, делинквентное (криминальное, преступное) и аддиктивное (3, с.71-73).

Сегодня педагоги, психологи и социальные работники серьезно обеспокоены появлением девиантов в раннем подростковом возрасте, что проявляется в эмоциональной неустойчивости, резкими колебаниями настроения, быстрыми переходами от экзальтации к субдепрессивным состояниям, бурными аффективными реакциями, неадекватным поведением даже определенной части младших школьников. Наблюдения показывают, что пик эмоциональной неустойчивости у мальчиков отмечается к 11-13 годам, у девочек - к 13-15 годам. Отношение к учебной деятельности у таких детей педагоги характеризуют как негативное.

Нами было организовано экспериментальное исследование вос-

приятия учебного материала у девиантных подростков на базе общеобразовательной школы-лицея при Бакинском Славянском Университете города Баку, Насиминского района по адресу улица Сулеймана Рагима, 145.

В исследовании приняли участие учащиеся старших классов школы в количестве 15 подростков в возрасте 12–15 лет. В нашем исследовании принимали участие старшие подростки, учащиеся данной школы, состоящие на педагогическом учете.

Физическое и психическое развитие данных подростков соответствует норме, отклонений не наблюдается.

Не все подростки воспитываются в полных, благополучных семьях.

В ходе исследования использовались такие методы исследования как анонимное анкетирование, педагогическое наблюдение.

Результаты анкетирования показали, что среди детей из группы социального риска (малообеспеченные, неполные семьи, иммигранты, социально-неблагополучные) высокого уровня восприятия учебного материала не обнаружено. Каждый из участников исследования не стремится выполнять все предъявляемые школой требования, следовать всем указаниям учителя,

быть добросовестным и ответственным, не переживает из-за неудовлетворительных оценок или замечаний педагога.

Высокий уровень восприятия учебного материала имеет лишь небольшое количество детей подросткового возраста. При ответах на вопросы такие дети выражали определенную неудобную им зависимость от жестких требований и школьных норм, что не мешало им выразить поддержку и уважение даже строгим учителям (6, с.114).

Почти 50% учащихся, принявших участие в исследовании, признали, что школа привлекает их в основном не учебой. Такие дети достаточно благополучно здесь себя чувствуют, но ходят в школу больше для общения с друзьями, либо с учителем. Многим из них нравится статус ученика, но познавательная (учебная) мотивация у таких детей недостаточно сформирована, а сам учебный процесс - малопривлекателен.

В результате диагностики склонности к отклоняющемуся поведению (СОП), были получены следующие результаты:

– результаты исследования по шкале «Установка на социальную желательность» показали: 60 % (9 человек) при заполнении опросника давали социально-желательные ответы в умеренной тенденции. 33

% (5 человек) склонны к умышленному стремлению показать себя в лучшем свете, о настороженности по отношению к ситуации обследования;

– по шкале «Склонность к преодолению норм и правил» 93 % (14 человек) готовы преодолевать какие-либо нормы и правила, склонны к отрицанию общепринятых норм и ценностей, образцов поведения, склонны противопоставлять собственные нормы и ценности групповым, способны «нарушать спокойствие», искать трудности, которые можно было бы преодолеть. Чрезвычайно выражены неконформистские тенденции лишь у 1 подростка;

– результаты по шкале «Склонность к аддиктивному поведению» свидетельствуют о том, что 100 % (15 человек) предрасположены к уходу от реальности посредством изменения своего психического состояния, решают личные проблемы иллюзорно-компенсаторным способом. Кроме того, респонденты ориентированы на чувственную сторону жизни;

– по шкале «Склонности к самоповреждающему и саморазрушающему поведению» результаты 100% (15 человек), свидетельствуют о низкой ценности собственной жизни, склонности к риску, выраженной потребности в острых ощущениях;

– результаты исследования по шкале «Склонности к агрессии и насилию», свидетельствуют о наличии агрессивных тенденций у 67 % (10 человек). Показатели 33 % (5 человек), свидетельствуют об агрессивной направленности личности во взаимоотношениях с другими людьми, о склонности решать проблемы посредством насилия, о тенденции использовать унижение партнера по общению как средство стабилизации самооценки, о наличии садистических тенденций;

– по результатам шкалы «Волевой контроль эмоциональных реакций» у 73 % (11 человек) выражена слабость волевого контроля эмоциональной сферы. Подростки не способны контролировать по-

веденческие проявления эмоциональных реакций, склонны реализовывать негативные эмоции непосредственно в поведении. У 27 % (4 человека) результаты свидетельствуют о жестком самоконтроле любых поведенческих эмоциональных реакций;

– по шкале «Склонность к делинквентному поведению» у 100% (15 человек) наблюдаются делинквентные тенденции, а также низкий уровень социального контроля.

Далее, нами была использована методика выявления уровня агрессии с помощью опросника А. Басса – А. Дарки.

При проведении методики были получены следующие результаты, приведенная в таблице:

Рисунок 1. Показатель агрессивности и раздражительности среди учащихся

Как мы видим, высокий уровень агрессивности был выявлен у большинства подростков. Для них характерна открытая враждебность по отношению к взрослым и сверстникам, проявляющаяся часто в асоциальном поведении. На уроках ведут себя агрессивно по отношению к взрослому, выкрикивают с места, говорят обидные слова. Проявляют агрессию к другим школьникам без видимой причины. Проявляют вербальную, а некоторые физическую агрессию к обидчику, при этом, зачастую, их не останавливало присутствие взрослых или других детей. Проявляли негативизм и агрессию, испытывали тревогу по поводу принятия себя другими детьми.

У испытуемых со средним уровнем агрессивности и враждебности в поведении наблюдались агрессивные реакции на случайные действия других детей, проявлялась привычная враждебность к своим одноклассникам.

У испытуемых с низким уровнем агрессивности и враждебности слабо развиты волевые качества, в поведении наблюдались подверженность влиянию лидера, подчинение.

Педагогическое наблюдение показало, что для учащихся с признаками девиантного поведения характерна невнимательность, высокая отвлекаемость, ослабленный конт-

роль своего поведения, обидчивость, конфликтность и т.п. Домашние задания они, как правило, не готовят, а если выполняют их, то наспех, небрежно. У них отсутствует потребность к познанию, потребность к интеллектуальной активности. Установлено, что такие школьники учатся, как правило, под влиянием принуждения со стороны взрослых (родителей), учительского коллектива. В учебной деятельности у них доминируют мотивы, связанные с избеганием неприятностей, порицания, явного неуспеха в связи с запущенностью учебного материала, неподготовленности к урокам. Свой неуспех в деятельности они стремятся предвосхитить девиантными формами поведения. Вследствие постоянно накапливающихся неуспехов в учебной деятельности у них формируется устойчивое субъективно-негативное отношение к последней (1, с. 201; 5, с. 434).

На основании анализа поведения и деятельности таких учащихся, изучения особенностей их личности мы пришли к заключению о том, что составляющими структуры субъективно-негативного отношения учащихся к учебной деятельности являются:

1) мотивы лично-престижной направленности на успех, на вы-

сокое социальное положение в классе при ярко выраженной неподготовленности, педагогической запущенности, при отсутствии личностного и профессионально-ориентированного перспективного целеполагания (престижно-асоциальная мотивация);

2) адекватно низкая самооценка, проявляющаяся в низком уровне притязаний, низкой целеустремленности и настойчивости, адекватно низкой уверенности в успехе и оценке достигнутого результата;

Литература:

1. Аникеева О.А. Формирование единого социализационного пространства реабилитации подростков и молодежи девиантного поведения в социальной сфере муниципального образования: монография / О. А. Аникеева, Е. А. Воронцова. Москва: РГУТиС, 2012, 201 с.

2. Баженов А.В. Детерминация и превенция девиантного поведения несовершеннолетних в России: монография / А.В.Баженов, Н.Д.Гомонов, Ф.Ю.Сафин. Санкт-Петербург: ГУАП, 2010, 192 с.

3. Коповой А.С. Формирование отклонений в поведении подростков под воздействием современного ин-

3) слабое развитие интеллектуальной, эмоционально-волевой, коммуникативной сфер личности (2, с. 192).

Названные особенности личности учащихся, являясь устойчивыми характеристиками субъективно-негативного типа отношения к деятельности, приводят к нарушениям субъект-субъектного и субъект-объектного взаимодействия, к стабильно низкой результативности учебной деятельности.

формационного пространства / А.С. Коповой, О.В. Коповая, Е.В. Кравченко // Инициативы XXI века. 2013. № 1, 71-73 с.

4. Муратов Б.Д. Психологическая поддержка подростков с аддиктивным поведением: Автореф. дис. ... канд.психол.наук. Ставрополь, 2001. 21 с.

5. Реана А.А. Психология подростка / СПб., 2007, 434 с.

6. Фалькович Т. А., Толстоухова Н. С., Высоцкая Н. В. Подростки XXI века. Психолого-педагогическая работа в кризисных ситуациях: 8-11 классы. М.: ВАКО, 2006, 114 с.

Deviant davranış formalı yuxarı sinif şagirdləri tərəfindən tədris edilən materialın mənimsənilməsinin eksperimental-psixoloji tədqiqi

Abstrakt

Annotasiya. Məqalədə yeniyetmə yaş, yuxarı sinif şagirdlərin deviant davranışları təsvir edilir və anonim anketlər, testlər və pedaqoji müşahidələr əsasında deviant davranışlı yeniyetmələr tərəfindən tədris materialının mənimsəmələrinin eksperimental və psixoloji tədqiqatı aparılması qeyd olunmuşdur. Deviant şagirdlərin davranış və fəaliyyətlərinin təhlili əsasında, onların şəxsiyyətlərinin xüsusiyyətlərini öyrənərək, şagirdlərin təhsil fəaliyyətlərinə dair subyektiv-mənfi münasibət strukturu haqqında xülasələr hazırlanmışdır.

Experimental and psychological study of perception of educational material among deviant adolescents

Abstract

Annotation. Teens, abluent behavior of teenagers, are described in the article, and also the experimental psychological research of perception of educational material is undertaken for deviant teenagers based on anonymous questionnaires and tests as well as teacher observations. Based on the analysis of the behavior and activities of deviant schoolchildren, studying the characteristics of their personality, conclusions were drawn about the structure of the subjectively negative attitude of teens to learning activity.

Məqalə ADU-nun Psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №4)

Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 21 sentyabr 2017-ci ildə daxil olmuşdur

ЛИЧНОСТЬ И МЕНТАЛЬНОСТЬ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Вафа Керимова,
докторант кафедры общей
психологии АГПУ
E-mail: vafulechka74@yahoo.com

Açar sözlər: şəxsiyyət, meyarlar, milli xasiyyət, zehniyyət, globalizasiya, sosial identifikasiya

Ключевые слова: личность, критерии, национальный характер, ментальность, глобализация, социальная идентификация

Key words: personality, criteria, national character, mindset, globalization, social identification

Важное место среди основных категорий и понятий, раскрывающих структуру личности, занимает понятие ментальности. Это понятие было введено во французской исторической школе «Анналы» (М.Блок, Л.Февр). В понимании термина «менталитета» существует значительный разброс толкований, что, вероятно, и является одной из причин игнорирования данного понятия многими исследователями, склонными заменять его другими, более привычными, терминами (национальный характер, психический склад, «дух народа», тип мышления и культуры, поведенческие установки и т.п.). На наш взгляд, при всей сложности, «неуловимости» содержания менталитета и несо-

мненной его связи с отмеченными понятиями, термин ментальность не только имеет право на существование в научной литературе, но и занимает существенное место. Представляется, что ядро менталитета, как относительно устойчивого образования в природе человека как личности, составляют специфические стереотипы мышления, поведения, свойственные определённым социальным общностям. К последним следует отнести не только общности по национальным критериям (нация, народность), но также общности, выделяемые по критериям профессии, пола, возраста и т.д. В частности, известны определённые особенности поведения и мышления (выражающиеся и в

речевом общении) у военных, у моряков, у живущих в ту или иную эпоху, в том или ином регионе, у горожан и жителей сельской местности, у старшего поколения и молодежи.

На современном этапе все чаще употребляется слово «менталитет», охватывающее совокупность именно национальных особенностей. Это относится к эмоциональной и когнитивной сфере каждого народа. По этому поводу Р.И. Алиев пишет: «Если обратим внимание на понятие «менталитет», которое используют люди, то сможем увидеть различия. Если из общественного сознания исключить то, что относится человечеству в целом, то остальное можно называть национальным менталитетом, присущим этому обществу. Любовь к Отчизне, потеря близких людей, ненависть виновному в их смерти – общие человеческие чувства. Здесь невозможно найти что-то специфичное для какого-то народа. Вместе с тем кровную вражду, месть за такую вражду каждый народ осознает и оценивает по-разному» (1, 32).

Следовательно, менталитет связан с общим, национальным и индивидуальным сознанием. То есть характерная для общества форма сознания и поведения, в

той или иной степени, принимается всеми его членами.

Исследователи отмечают, что явление общественного сознания превращается в структуру личности, в компонент её сознания. Психологи считают, что на этот процесс влияет механизм психологической установки.

Важнейшее место в структуре менталитета занимает мировоззренческо-нравственные установки, способ восприятия (видения) и оценки окружающей действительности, специфические социокультурные, психологические, личностные черты и качества как внутреннего мира, так и поведения, и деятельности, характерные тем или иным типам социальных общностей, прежде всего, этносам и нациям, а также социальным группам, различающимся по полу, возрасту, роду занятий, месту проживания и т.п. Ментальность представляет собой исторически переработанные архетипические представления, через призму которых происходит восприятие основных аспектов реальности: пространства, времени, искусства, политики, экономики, культуры, цивилизации, религии. Ментальность – это способ видения мира.

Общеизвестно, что научно-технический прогресс, интеграция с

развитыми государствами мира, а также национальное самосознание основательно влияют на отдельных людей, на их общение и систему взаимоотношений, в том числе и на семейную среду. А все эти влияния в свою очередь, в комплексном виде, находят свое отражение в образе мышления и поведения людей. Происходящие в общественной среде внешние влияния меняют внутренний мир человека, его потребностно-мотивационную сферу.

Изменения, обновления по-разному влияют на отдельных людей. В то же время они проявляют себя и во внутрисемейных отношениях. Исследования Э. Экриксона, Г.Томе и др. показывают, что взрослое поколение с трудом, а молодежь относительно легко адаптируется к обновлениям.

Каждый, в частности, сравнительно старшее поколение, периодически встречается с такой дилеммой: как сохранить свое «я» и психологическую стабильность. Конечно, некоторые умеют адаптироваться требованиям обновления, а у других это не получается. То есть, социальная идентификация представляет индивидуальную сущность, однако она также обуславливается социальной ролью, статусом и позицией индивида.

Как видно, социальная идентификация, составляя основу когнитивно-мотивационной сферы личности, в зависимости от условий меняется, носит динамический характер.

Каждый субъект выполняет в обществе различные роли. В соответствии с их требованиями каждое лицо периодически задает себе вопрос: Кто «я»? В чем состоит моя роль в жизни? При соответствии «Я» индивидуальной социальной идентификации у него формируется внутреннее спокойствие и чувство уверенности в себе.

Очевидно, что психическое развитие, направленность личности, эмоциональная сфера и т.д. зависят от материальных возможностей. Все это можно сгруппировать следующим образом:

– материальные трудности семьи, отсутствие условий, необходимых для развития психики и личности находят свое отражение в развитии детей и молодежи. При этом дети и молодежь затрудняются в усвоении национально-духовных ценностей и культурного наследия;

– суровые реалии, неустроенность, одним словом, негативные стороны жизни легко оказывают влияние на взгляды материально необеспеченных людей;

– малообеспеченные люди затрудняются в организации общения и отношения. Психическое и интеллектуальное развитие, как правило, оказывается на низком уровне.

Хотя описанная закономерность является следствием социально-экономических проблем, но проявляется она как психологическая проблема.

Когда бремя, которое ложится на подростков и молодежь, а в семье на родителей, и, вообще, людей, превышает их физические и психические возможности, они испытывают фрустрацию, и это создает трудности в их адаптации к жизни. Такое положение иногда является причиной нарушения психики и невроза.

В условиях взаимовлияния глобализации и национальности друг на друга, социальная идентификация личности, пересмотр традиционных форм межличностных отношений, становятся причинами изменений во внутрисемейных отношениях и ведут к обновлению как в сфере самоутверждения, так и в сфере самореализации.

В результате проведенного исследования выявлено, что в условиях взаимовлияния глобализации и национальности, кризис в идентификации проявляется,

главным образом, в двух аспектах: а) потеря внутренней гармонии - утрата своего места в жизни; б) социальная идентификация с целью адаптации к новым условиям: «Я должен найти свое место в жизни, или как мне найти свое место?»

Естественно, что изолировать оба аспекта друг от друга и рассматривать по отдельности невозможно. То есть, оба аспекта способны проявиться в одно и то же время у одного индивида. Самоутверждение, самопознание каждого индивида формируется под влиянием общественного устройства, идеологии и экономической системы. Изменять и адаптировать их к новому сложно. Человеку, и сформированному в условиях одной общественно-экономической формации, привыкшему к ее требованиям и правилам, трудно привыкнуть к условиям и порядкам другой, новой формации. Таким же образом, в условиях обновления, представляют значительную трудность изменения в отношениях между поколениями и их взаимопонимание. При этом проявляются взаимные недостатки и противоречия.

Старшее поколение, которое всегда оценивало рекомендации, советы, предложения старших,

упрекает молодежь за то, что она не прислушивается к их мнению. В то же время молодежь, стремящаяся к самостоятельности, к личной свободе, не может мириться с этим желанием старших, стремящихся эту свободу контролировать. Люди, которые в прежней системе завоевали определенный авторитет и достигли успеха, сейчас во многих случаях затрудняются в самоутверждении и не желают принимать новшества.

Исследователи отмечают, что явления общественного сознания перерабатываются и превращаются в структуру личности, в компонент ее сознания. Психологи считают, что здесь влияет механизм психологической установки.

Данный вопрос исследуется и российскими учеными. О сложности принятия глобализации говорят и данные ИКСИ РАН, полученные в ходе исследования понимания российским обществом сущности глобализации. Выявленные различия во мнениях респондентов и экспертов обусловлены разным наполнением информационного канала поданной проблеме, вследствие чего неодинаково будут восприниматься и последствия. Так, свыше четверти респондентов (28 %) и почти половина экспертов (44 %) считает, что в

целом процессы глобализации открывают для развития человечества позитивные перспективы; пессимистично смотрят в будущее 18 % респондентов и 27 % экспертов; затруднились определиться со своим мнением 54 % респондентов и 29 % экспертов. Таким образом, пока глобализация создает в массовом сознании преобладающие настроения неопределенности и слабых оптимистических ожиданий; эксперты более оптимистично смотрят вперед, но в целом налицо дефицит позитивных ожиданий относительно данного процесса.

В процессе глобализации проявляются противоположные тенденции — к возрастанию взаимосвязей в глобальном масштабе, с одной стороны и дальнейшей фрагментации и обособленности, с другой. Глобализация устанавливает разнообразные типы связей, создавая то, что У. Ханнерц назвал «глобальной ойкуменой», лишенной границ. Системность или единство этого глобального образования представляет собой результат взаимодействия локальных субъектов с глобальными структурами.

От глобализации невозможно укрыться. Глобальные процессы все больше влияют на локальные,

и даже наиболее почвеннические режимы, несмотря на очевидное сопротивление, вынуждены в той или иной степени идентифицироваться с глобальной системой.

Глобализация вносит изменения не только в социальную организацию, но и в осознание мира. Дж. Арриджи считает глобализацию одним из звеньев процесса эволюционного изменения мировой капиталистической системы. Однако, такое понимание явно недостаточно, так как сводит все богатство и сложность мировой истории к одному системному образованию – капитализму.

Явление глубоко противоречивое, оно не только соединяет, но и разъединяет, не только обогащает, но и существенно ограничивает. Глобализация влечет за собой стягивание, столкновение локальных культур, которые должны перепределяться в этом столкновении локальностей. Отсутствие границ для финансовых, торговых и информационных потоков оборачивается усиленной фиксацией места жизни и деятельности для многочисленных групп населения. Для многих людей это несет социальную деградацию, утрату публичных пространств: удаленность мест их проживания от единых глобальных центров лишает их

возможности самим участвовать в выработке социальных смыслов, в принятии решений. Они становятся пассивными реципиентами смыслов и значений, продуцируемых где-то далеко. Можно говорить о своего рода пространственной сегрегации, об установлении и прогрессирующем росте дистанции между глобальными элитами и населением стран. Дж. Сорос пишет: «Глобальная капиталистическая система поставила страны мира в неравные условия. Пропась между богатыми и бедными расширяется. А система, не дающая никакой надежды и не поддерживающая проигравших, толкает их на совершение деструктивных поступков, продиктованных отчаянием, и потому рискует быть подорванной изнутри».

Глобализация, как ее ни оценивать, представляет собой факт современного существования, «необратимый процесс, неотвратимую участь мирового развития; глобализация не может быть плохой или хорошей».

Понятие «глобализация» очень многопланово. Ценность его для социальной науки в том, что оно фокусирует внимание на процессах, превращающих мир в единое целое – глобальную систему.

Литература:

1. Əliyev R.İ. Mentalitet. Bakı: Elm və təhsil, 2009, 232 s.
2. Hannerz U. The Global Ecu-mene// Hanners U/ Ciltural Comple-xity: Studies in the Social Orqaniza-tion of Meaning/ N.Y.: Columbia University Press, 1992.
3. Дж.Сорос «Антология миро-вой закулисы», Петровский А.В. Психологи и время. СПб: Питер. 2007.
4. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. 2-е изд. М.: Политиздат, 1077. С.
5. Abbasov A.N. Milli əxlaq və ailə etikası. Bakı: Mütərcim, 2008.

Şəxsiyyət və cəmiyyət qlobalizasiya şəraitində

Abstrakt

Müasir inkişaf mərhələsi ictimai həyatın bütün sahələrində baş verən inte-grasiya və qloballaşma ilə səciyyələnir. Azərbaycan və əcnəbi alimlərin bu obyektiv ictimai hadisələri müxtəlif aspektlərdən araşdırmaları müasir bəşər cəmiyyəti üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qloballaşmanın insanların adapti və təbiətinə və daxili aləminə psixoloji təsiri böyükdür. Şəxsiyyət öz mahi-yətinə görə sosialdır. Mentalitet hər bir insanın sosial mühiti, mədəniyyəti, ənə-nələri əsasında formalaşır. İnsan şəxsiyyəti isə milli mentalitet əsasında formalaşır.

Personality and Mentality in the context of globalization

Abstrakt

The present stage of human development is charactarized by the processes of globalization and integration, taking place in all spheres of public life. The study of these objective social phenomena by Azerbaijani and foreign scientists is essential to modern society. Globalization has a great psychological impact on people's ability to adaptation and their psychological life. The person is the social creation by its nature. The person's social environment, culture and traditions are the basis the mindset is formed on. In its turn, the personality is formed on the basis of national mindset.

Məqalə ADPU-nun Ümumi psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №11)

Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 15 sentyabr 2017-ci ildə daxil olmuşdur

ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞMASINDA AİLƏNİN ROLU

Sevda Zamanova

*A.S.Makarenko adına Humanitar Fənlər
Təmayüllü Respublika gimnaziyasının
praktik psixoloqu*

Açar sözlər: ailədaxili mühit, müəllim-şagird münasibətləri, ailə dəyərləri, ailədəki laqeydlilik, ailədə təbəçilik

Ключевые слова: родительская среда, отношения учитель-ученик, семейные ценности, безразличное отношение внутри семьи, подчинение внутри семьи

Key words: family atmosphere, relationship between teachers and students, family values, family carelessness, family submission

Azərbaycanda ailə institutu həm tarixi milli dəyərlər əsasında, həm də dini zəminə istinad edərək təşəkkül tapmış bir konsepsiyadır. Bu qanunların digər xalqlarda olan ənənələrlə oxşar tərəfləri olmaqla yanaşı, özəllikləri də mövcuddur. Valideynlərə olan ehtiramın ifadəsi, “böyüklərin bir sözünü iki etməmək” prinsipinə sadıqlıq, qərarların qəbul edilməsində son qəti fikrin böyüklər tərəfindən irəli sürülməsi, dəstəklənməsi və s. bu kimi yaşamları, nəinki təkcə azərbaycanlıların adət-ənənələrində, eyni zamanda türk xalqlarının əksəriyyətinin həyat fəlsəfəsində və mədəniyyətlərində, ümumiyyətlə, Şərq dünyasında açıq-aydın görmək olur. Lakin yuxarıda sadalanan meyarların zaman-zaman hökm formasında həyata

keçirilməsi də cəmiyyəti inkişafdan geri qoymuş, yeni təşəbbüslərin, ideyaların gerçəkləşməsinə imkan verməmişdir [1, s.26].

Təkcəzibolunmaz faktıdır ki, istənilən cəmiyyətdə və mühitdə heç kim mütləq azadlığa malik ola bilməz. Hegelin dediyi kimi, azadlıq dərk olunmuş zərurətdir. Əsas məsələ bu zərurətin həddlərini məqsədyönlü şəkildə müəyyənləşdirməkdir.

Tarixən müxtəlif tərbiyə sistemləri formalaşmış və uyğunluq etalonları nəzərə alınmaqla müəyyən yerlərdə tətbiq olunmağa başlanılmış və bu proses davam etməkdədir. Lakin məqsəddən asılı olaraq bizim müxtəlif məzmunlu tapşırıqları həyata keçirən, yoxsa yaradıcı insan formalaşdırmaq istəyimiz konkretləşdirilməlidir. Qeyd

olunanların hər birinin ərsəyə gətirilməsi üçün müvafiq üsul və vasitələr vardır [3, s.29]. Böyüklərin tapşırıqlarına qeyd-şərtsiz əməl edən, sözə qulaq asan, nizam-intizam qaydalarına həssas yanaşan, təyin olunmuş yolla gedən və bunu həyat tərzinə çevirən tərbiyəli şəxs obrazı bizə yaxşı məlumdur. Dikbaş, böyüklərin yanında fikir söyləməkdən çəkinməyən, müəllimlərlə mübahisə edən, qaydaları pozmaqda maraqlı olan, «ipə-sapa yatmayan» tərbiyəsiz və ya «çətin tərbiyə olunan» uşaq obrazı da tez-tez rast gəlinən real faktlardanır [5, s. 27] .

Azərbaycan dilçisi, türkoloq-alim Tofiq Hacıyevin “Ana kitab” adlandırdığı “Kitabi-Dədə Qorqud”da da irəli sürülən fikirlər, ideyalar, öyüd və nəsihətlərdə də valideynlərə ehtiram göstərilməsi, təmənnəsiz qayğı və diqqət göstərilməsinin mütləqliyi öz əksini tapır [2, s.34]. Bu cür keyfiyyətlərin insanlarda önə çəkilməsi və gələcək nəsillərə aşılınması çox təqdirəlayiq haldır. Bu mənada, Azərbaycan xalqının bu gün də öz ənənələrini qoruyub saxlaması və gələcək əsrlər üçün örnək ola biləcək addımlar atması təqdirəlayiqdir. Ailə dəyərləri cəmiyyətin saf təməllər üzərində bərqərar olması üçün ən vacib şərtlərdəndir. Həyatın bir çox sahələrində sürətlə gedən dəyişikliklər, yeniliklər xalqların və millətlərin həyata qarşı baxışlarına, sosial mühitə uyğun-

laşmaları və subyektlərlə münasibətlərinə də öz təsirini göstərir [2, s.38].

Xalqın bütün kateqoriyalarında gedən fasiləsiz inkişaf meyilləri uşaqların hərtərəfli formada yetişməsindən birbaşa asılıdır. Uşaq məktəbdə şagird olduğu kimi, evdə də ailənin bir üzvü – övladıdır. Deməli, uşağın öz hüquq və vəzifələrini dərindən bilən, həyatın çətinliklərindən qoxmayan bir şəxsiyyət kimi yetişməsində ailə mühitinin də əvəzsiz xidməti vardır. Təcrübə göstərir ki, şagirdin həssas və ehtiyatla yanaşdığı tərəf, əsasən, ailədir. Bu hal uşağın ailəsi ilə münasibətlərində xüsusi təsir predmeti kimi hər zaman çıxış etmiş olur [3, s.18]. Uşaqlar qarşılaşdıqları çətinliklərdən qaynaqlanaraq yaranan problemləri çox zaman valideynlərdən gizli saxlamağa çalışırlar. Həmin vəziyyətə görə övlad tərəfindən münasibətin bu cür təqdim edilməsi ailədə qarşılıqlı ünsiyyətin düzgün qurulmamasından, tərəflər (ata, ana və övlad) arasında hökm sürən inamsızlıqdan, uşağın daxili tələbatından doğan qayğı, nəvaziş və diqqətin olmamasından qaynaqlanır. Xeyirxah və mərhəmətli bir övlada sahib olmaq üçün sevgi ilə dolu bir ailə həyatı təşəkkül tapmalıdır. Uşaqlarını sevərək onları sağlam böyütməyə borclu olan ana və atalar, eyni zamanda öz övladlarına dəstək olmağın vacibliyini dərk etməlidirlər [4, s. 42]. Ailədə uşaqlarla

tərbiyə işinin təşkili valideynlərin zaman qıtlığı, həvəsin, marağın olmaması və bu kimi səbəblərdən asılı olmayaraq ən əsas prioritet vəzifəsi kimi qiymətləndirilir. Burada tərbiyə verənlərin xarakterik xüsusiyyətləri önəmli rol oynayır. Uşaqlar valideynlərin yaxşı cəhətlərindən qidalanaraq müxtəlif faydalı keyfiyyətlər və qabiliyyətlər qazana bilirlər. Ümumiyyətlə, övladlar valideynlərini model olaraq görür və bunu özlərinə nüsxə kimi qəbul edirlər[5, s.12].

Qarşılıqlı hörmət və məsuliyyət üzərində qurularaq məqsədəuyğun formada yaşayan ailələrin sayının çox olması təkcə arzuolunan hal deyil, eyni zamanda yaradıcı təfəkkürlü yeni nəslin yetişməsinə şərtləndirən əsas amillərdəndir. Çünki cəmiyyət özü bütövlükdə qaydalarla idarə olunur, yəni öz fəaliyyət planına uyğun yaşayır. Lakin daxilində bir sıra boşluqların, çatışmazlıqların təzahür etdiyi ailələr də hər bir dövr üçün xarakterik olub. Bu tipli ailələrdə övladla valideynin münasibətləri üzrə yaranan bir çox maneələr nəticədə onlar arasında sədd kimi dayanır[3, s. 28].

Valideynlərindən birinin öz məsuliyyətindən irəli gələn məsələlərə biganə yanaşılması ailələrdə rast gəlinən xarakterik hallardan biridir. Daha çox ailə başçısının, yəni atanın bu tip vəziyyətləri nümayiş etdirməsi xarakterikdir. Atanın öz öhdəliyindən

boyun qaçırması ikitirəliyə, inamsızlığa, qarşıdurmaya gətirib çıxarır. Bu zaman yük ailədə, əsasən, qadının üzərinə düşür. Nəticədə, qadının kişiyə qarşı münasibətində dəyişiklik baş verə bilər. O, ailəsində meydana gələn təbii və real problemlərin həllini çox zaman özü həyata keçirdiyindən həyat yoldaşına (kişiyə) qarşı vermiş olduğu dəyər aşağı düşür. Yaranmış bu neqativ hal isə evdə balansın pozulmasına, ziddiyyətə və sonda ailə dağılmasına gətirib çıxara bilər[3, s.8]. Digər tərəfdən, uşaq da yaşadığı ailədə atanın tutduğu mövqeyi görür, təhlil edir və yaranmış vəziyyətə görə məyus olur. Çünki hər bir övlad öz ailəsinin möhkəm və ona hər zaman dayaq olmasını istəyir. Atanın laqeydliyi ilə üzləşən uşağın məktəbdə özünü aparmasında, müəllimlərlə münasibətində problemlər ortaya çıxa bilər. Bu çatışmazlıqlar uşağın normal inkişafı üçün real təhlükə mənbəyi rolunu oynayır. Övlad ailədaxili gərginliyin onun psixikasına vurduğu zərbənin “qisas”ını, bir çox hallarda məktəb yoldaşlarından, müəllimlərdən, ümumiyyətlə, pedaqoji prosesin iştirakçılarından çıxmağa çalışır[4, s.15]. Yaranmış gərginlik həm müəllim-şagird, şagird-şagird münasibətlərinə, həm də uşağın tədrisdəki nailiyyətlərinə mənfi təsir göstərir. A.S.Makarenko deyirdi: “Tərbiyə işinin əsl mahiyyəti, heç də sizin uşaqla təkliddə söhbət etməyi-

nizdən, uşağa müstəqim təsir göstərməyinizdən ibarət deyil, bu ailənin, şəxsi və ictimai fəaliyyətinizin düzgün qurulmasını, övladınızın həyatının təşkilini əhatə edir”.

Qarşılıqlı münasibətlərdən meydana gələn anlaşılmazlıq valideynlərin yanlış addımıdır və bunun fəsadları danılmazdır. Bu tip anlaşılmazlıqlar uşaqda gərginlik yaradır və bu da onun psixologiyasına ağır təsir edir. Xarakter uyğunsuzluğu, maddi çətinlik, sosial statusun fərqli olması və bu kimi amillər ailədə kişi-qadın münasibətlərinin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Qeyd olunan əngəllərin aradan qaldırılması ailə iqliminin normal vəziyyətə gətirilməsinə xidmət etməlidir və bu da ən əsas uşağın psixikasının təsirlərdən azad olmasına istiqamətlənməli və bu prosesi sürətləndirməlidir[5, s.27].

Ailədə ziddiyyət yaradan məqamlardan biri də böyüklərin davamlı hökmranlığına əsaslanan idarəetmə üsulu və bu səbəbdən inkişafda olan gənc nəzslin azad şəkildə yaşama, müstəqil qərar qəbul etmə imkanlarının məhdudlaşdırılmasıdır. Ənənə halını alan bu yanaşma çox zaman inkişafın, müstəqilliyin, sərbəst fəaliyyətin və bütövlüyün qarşısını alır. Lakin ailə dəyərləri, soykökə bağlılıq, nizamlanmış böyük-kiçik münasibətləri fonunda belə ciddi münasibətin törətdiyi fəsadlar bir çox hallarda göz önünə

gətirilmir. Amma bu fakt olaraq qalır. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün ailələrdə baş verənlərin fonunda bir neçə nümunəyə müraciət edə bilərik:

Müəyyən ailələr var ki, onlarda uşağın valideynləri ilə yanaşı, baba və nənə də yaşayır. Babanın təfəkküründə nəinki nəvəsi, hətta onun oğlu hələ də uşaq olaraq qalır. Bu da onun öz oğlu və ailənin digər üzvləri ilə münasibətlərində açıq hiss olunur. Bəzən həyat fəaliyyətlərində ortaq olmayan fikirlər və ziddiyyətlər ata-oğul arasında olan ünsiyyətə öz mənfi təsirini qaçılmaz edir. Lakin “Böyüyün sözündən çıxmaq olmaz” devizini əsas tutaraq həyatlarını bu cür davam etdirmək məcburiyyətində qalanlar isə ömür boyu bu kimi çətinliklərlə qarşılaşmalı olurlar. Bu tip ailələrdə atanın öz övladını tərbiyə etməsinə mane olan onun övladının əksər hallarda ərköyün olması olur. Həmin vəziyyət isə, əsasən, baba və nənənin uşağın tərbiyə edilməsi prosesində göstərdikləri təsirdən qidalanaraq formalaşır[3, s.41]. Xüsusi diqqət və qayğı ilə əhatələnən uşaq, nəinki öz üzərinə düşən öhdəliyi yerinə yetirir, eyni zamanda özünə rahat olan şərtlər daxilində yaşamağa üstünlük verir. Nəticədə, tənbellik hissi baş qaldırır. Ümumilikdə, uşaq-şagirdin tədrisdəki nəticələri də onda meydana gələn xarakterik cəhətlər hesabına dəyişə bilər. Uşaqda yaranan arxayınlıq məhz baba

və nənənin ona olan hədsiz qayğısından, nəvəzişindən qaynaqlanaraq onu süsləşdirir, hərəkətliliyini aşağı salır. Bu da onda öyrənməyə, mənimsəməyə olan həvəsi azaldır, əvəzində digər fəaliyyətlərə meyili artmış olur. Uşaqda ailə ənənələrindən bəhrələnməklə təşəkkül tapan cəhətlər təlim-tədris prosesində ondan gözlənilən nəticələrə mühüm təsir göstərərək onu aşağı səviyyəyə endirir. Bu situasiyada yaranmış problemin həlli üzrə əsas yük valideynin üzərinə düşmüş olur. Lakin burada öz müdaxiləsini əsirgəməyən tərəf kimi baba (bəzən də, nənə) obrazı ortaya çıxmış olur. Nəvəsinə olan sonsuz sevgisi və bağlılığı zəminində öz ovladı ilə qarşı-qarşıya gəlməyə belə çəkinməyən baba dəyərlərə sığınaraq nəvəsini müdafiə etməklə ata tərbiyəsinin əsaslı təsirinə mane olan bir qüvvəyə çevrilir. Bu da bir çox neqativ hallara gətirib çıxarır. İlk öncə, bu cür yanaşma ailədə ikitirəliyə rəvac vermiş olur. Nəticədə, uşağın bu formada tərbiyəvi məzmununda istiqamətləndirilməsi onda arxayınlığın, məsuliyyətsizliyin geniş vüsət tapması üçün münbit şərait yaradır[4,s.46].

Digər tərəfdən, ən ağır hal uşağın təlim-tədris prosesində göstərdiyi nəticələrin qənaətbəxş olmaması, öyrənmənin, mənimsəmənin səviyyəsinin aşağı düşməsidir. Bu da təbiidir. Çünki uşaq-şagirdə qarşı tətbiq edilən

nəvəzişli təsirlərin belə bir nəticə ilə təzahür etməsi gözlənilən olmalıdır[2, s. 37].

Şagird təhsil mühitində də bu imtiyazdan sui-istifadə etməyə cəhd göstərir. Yaranan problem müəllimlə şagird arasında olan münasibətlərə də təsirsiz ötürşür. Belə vəziyyətlərdə şagird öz məsuliyyətindən yaxa qurtarmağa çalışır, fənn müəllimlərinin təlim proqramı üzrə verdikləri tapşırıqlara dırnaqarası baxır. Tədrisdə baş verən ciddi geriləmələrin qarşısını almaq üçün fənn müəllimləri və məktəb rəhbərliyi tərəfindən çalınan həyəcan təbilinə cavab reaksiyası kimi valideynlərin (ata və ya ananın) gördüyü tədbirlər onların ailədə “səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırılması” səbəbindən əsaslı effektiv təsirini göstərə bilmir. Prosesin belə davam etməsi şagirdin inkişafca digərlərindən çox geridə qalması, məktəbdə tədris olunan fənlər üzrə mənimsəmə səviyyəsinin qabarıq formada dəyişməsi ilə nəticələnir[1, s.12].

Lakin yuxarıda qeyd olunan personajların ailədəki fəaliyyətlərinin müsbət tərəfləri də çoxdur. Bunları qeyd etmədən böyüklərin ailə mühitindəki əhəmiyyətini hərtərəfli olaraq müəyyən etmək mümkün deyil. Böyüklər (baba və nənə) öz nəvəsinə xeyirxahlığı öyrədir, mehribancasına davranmanı mənimsədir. Uşaq baba ilə küçədə gəzişərkən belə ondan gərəkli

tövsiyələr alır və bu da onun gələcək həyatında yardımçı rolunu oynamış olur. Digər tərəfdən, baba və nənə ailədə nəvənin mənəvi dayağı obrazında çıxış edərək ona dəstək verirlər. Elə hallar olur ki, uşaq ailədə ata və anadan çəkdiyindən öz istək və təşəbbüslərini açıq formada nümayiş etdirə bilmir. Belə vəziyyətlərdə baba ailədəki nüfuzu hesabına nəvəsində yaranan mənəvi boşluğu aradan qaldırmaq gücünə malik ola bilər. Nəvələri ilə birlikdə çox zaman keçirən və bunu özünə təkcə bir borc kimi deyil, həm də rahatlıq gətirən anlar kimi dəyərləndirən bir baba ilə söhbət aparıldı. O, qeyd etdi ki, nəvələri ilə birlikdə gəintiyə çıxarkən çalışır ki, nəqliyyatdan istifadə etməsin. Məqsəd nəvələrində hələ uşaq yaşlarından yol hərəkəti qaydalarına riayət etmədə marağı formalaşdırılmaqdır. Söhbət aparılan baba onu da qeyd etdi ki, o, nəvələrini qənaət etməyə də öyrədir və bunu onlarda vərdiş kimi aşılamağa çalışır. Bir sözlə, uşaqların mənəvi-tərbiyəvi inkişafında, böyüklərin (baba və nənənin) əsaslı təsiri göz önündədir.

Təhsilverənlə təhsilalanın münasibətlərini tənzimləyən əsas faktorlardan biri kimi uşağın ailədəki davranışı, digərləri ilə qarşılıqlı münasibətləri əvəzsiz əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada, evdəki münasibətlərdə “böyüklər”dən gələn hegemon mövqeyin nümayişi şagirdə öz mənfi təsirini

qaçılmaz edir.

Görkəmli Amerika pedaqoqu Fillip Şlexti özünün «XXI əsrin məktəbi. Təhsil islahatının prioritetləri» əsərində yazır ki, o, sahibkarlarla, iş adamları və məktəb funksionerləri ilə çoxsaylı sorğular aparmış və onlardan belə bir suala cavab istəməkdir? «Siz məktəbdən nə istəyirsiniz?» – cavab isə belə olmuşdur: «Bizə elə insanlar lazımdır ki, onlar müstəqil, sərbəst öyrənməyi bacarsınlar». Müəllif bununla demək istəyir ki, əgər şagird müstəqil öyrənməyi, məqsədinə çatmaq üçün yollar tapmağı, bu və ya digər problemləri həlletməyi və problemin həlli üçün müxtəlif informasiya mənbələrindən istifadə etməyi bacarırsa, onda peşəkarlıq səviyyəsini yüksəltmək onun üçün çox asan olacaqdır.

Həyatın bütün sahələrində durmadan gedən sürətli inkişafın, dəyişikliklərin ümumi tələbi müstəqil, sərbəst öyrənməyi, düşünməyi və tətbiq etməyi bacaran insanı formalaşdırmaqdır. Fiziki, mənəvi, psixoloji tərəflərdən müdafiə olunmuş uşaq belə bir insan kimi yetişə bilər. Ailə həyatı bu məsələdə böyük rol oynayır.

Problemin aktuallığı: Valideyn-məktəb-müəllim üçbucağının fəaliyyətinin sistemli olaraq işləkliyi hesabına ailə mühitindən qaynaqlanan problemlərin həll edilməsi

Problemin elmi yeniliyi: Ailədə

baş verən daxili qarşıdurmaların uşağın psixologiyasına və tədrisdəki nəticələrinə təsiri və bunun aradan qaldırılması yolları

Problemin praktik əhəmiyyəti.

Ədəbiyyat:

şəxsiyyət problemi. Bakı-YYSQ-2014

2. Əlizadə Ə., Müasir Azərbaycan təhsilinin psixoloji problemləri. Bakı, 2004

3. Xəlilov H. "Uşaq və yeniyetmələrin inkişafının sosial-psixoloji məsələləri". Qafqaz Universiteti Nəşri,

Ailə mühitinin müəllim-şagird münasibətlərinə təsirinin öyrənilməsi və bundan irəli gələrək müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi

1. Əliyev B, Cabbarov B. Təhsildə

Bakı: 2012

4. Bayramov Ə.S, Əlizadə Ə.Ə "Psixologiya". Bakı: 2002

5. Rzayev O.H, Məmmədov S.M, İsmayılov Ş.N. "Təhsilin idarə olunmasının əsasları". Bakı: 2010

Роль семьи в формировании личности

Абстракт

Процессы, происходящие внутри семьи, непосредственно влияют на качество обучения в школе. Не зная климат и среду в которой воспитывается ребенок, невозможно оказывать и решать проблемы ученика в школе. С этой точки зрения надо изучить и анализировать все внутрисемейные отношения, чтобы формировать механизм обучения и воспитания ученика в школе. Семейные отношения имеют большое значение для решения конфликтных ситуаций. Основной вопрос - проанализировать конфликты, которые могут возникнуть между сторонами, и принять необходимые меры в соответствии с полученными результатами. С этой целью следует изучать и изучать взаимосвязь между членами семьи и другими представителями, участвующими в организации педагогического процесса. Вовлечение личности в общественную деятельность расширяет сферу коммуникации и регулирует отношения с другими. Это также создает реальную основу для самоорганизации. Социализация в формировании личности является важным фактором. Когда студент становится социальным, его привычки становятся еще более продвинутыми. Семья и школа должны сплоченно сотрудничать в успешной реализации социализации.

The role of the family in shaping personality

Abstract

The head of the class action are of particular importance in the management of the school. These individuals are required to create an environment of mutual communication and establishing a system administrator and information transmission mechanisms work properly and as in desirable. Family-school relationships have a great importance in addressing conflict situations. The main issue is to analyze the conflicts that may arise between the parties, and to take the necessary measures in accordance with the results obtained. To that end, the relationship between family members and other representatives involved in the organization of the pedagogical process should be studied and studied. Involvement of personality into social activities extends the sphere of communication, and regulates relations with others. It also creates a real basis for self-organization. Socialization in the formation of personality is an important factor. When a student becomes social, then his / her habits become even more advanced. Family and school should work together in a cohesive way in the successful implementation of socialization.

SUISİDAL DAVRANIŞIN TƏDQIQININ ƏSAS NƏZƏRİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Südabə Hüseynova Novruzəli qızı

AMEA Fəlsəfə İnstitutu, Sosial

psixologiyaşöbəsinin elmi işçisi,

psixol.ü.f.d

E-mail: sudabe-askerova@rambler.ru

Açar sözlər: Sosial davranış, mühit, dəyərlər, divident davranış

Ключевые слова: социальная поведения, среда, ценности, отклоняющая поведения

Key words: social behavior, atmosphere, valnes, deflecting behavior

İntihar-sosial və psixoloji özgələşmənin son həddi, görünən tərəfi olub, insanın özünə qarşı yönəlmiş dağıdıcı davranış formasıdır. İntihar təlabatların deyil, emosiyaların, daxili aqressiyanın boğulması və xarici aləmə qarşı olan etirazın özünə yönəlmiş forması kimi təzahür edir. Xarici aləmə qarşı olan, lakin özünə yönəlmiş etirazın şəxsiyyətin deqradasiyasına gətirən bir sıra formalarını fərqləndirmək olar: itaət və ya "Mən" in cılızlaşması, şəxsiyyətin ikiləşməsi, nevroz, əsəbi gərginlik, özünəqapanma, ölümdə ölümsüzlük axtarışı, ölümün mükkəməl olan kimi qəbul olunması. İntihara gətirən səbəblər, problemlər, intiharetmə məqamında olan insanın sosial və psixoloji vəziyyəti başlıca təsiretmə amilləri kimi xüsusi analiz tələb edir. Bu baxımdan suicidal davranışın

tədqiqinə dair müxtəlif yanaşmaların təhlili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Hələ qədim dövrlərdən tədqiqatçılar suisidin hər hansı bir nəzəri əsaslarını verməyə çalışmışlar. Suisidal davranışın tədqiqinə nəzər salsaq görürük ki, onun nəzəri əsasları üç istiqamətdə yer tutur: psixopatoloji, psixoloji və sosioloji.

1. Psixopotoloji konsepsiya belə bir fərziyyədən irəli gəlir ki, bütün özünə qəsd edənlər ruhi xəstə olan adamlardır. Suisidal hərəkətlər kəskin və xroniki psixi pozğunluqların meydana çıxmasıdır. Bu konsepsiyanın tərəfdarları N.P.Bruksanski, V.K.Xoroşko, L.A.Prozerov və başqaları psixiatrlar olmuşlar. Onlar bu problemi təbabət üçün ənənəvi metodlarla, etiologiya baxımından patogeneza və klinikı xəstəliklər kimi öyrənirdilər.

2. Psixoloji konsepsiya tərəfdarları belə hesab edirlər ki, suisidal hərəkətləri psixi xəstələr kimi, sağlam adamlar da edə bilər (A.Q.Ambrumova). Problemlərin həlli variantlarından biri bu hadisəyə psixoloji aspektdən yanaşmaqdır. Psixoloji konsepsiyaya görə, şəxsiyyətin suisidal davranışının formalaşmasında psixoloji amillər aparıcı rol oynayır (V.T.Kondraşenko).

Suisidal davranışın ilk psixoloji nəzəriyyəsi ilk dəfə XX əsrin əvvəllərində Avstriya psixoloqu Z.Freyd tərəfindən verilmişdir. O, intiharın tam bir izahının heç bir yolla verilə bilməyəcəyini qeyd edirdi. Buna görə də Freyd və onun davamçıları sadəcə intihara zəmin yaradacaq psixi durumları öyrənməyə çalışıblar.

Z.Freyd intiharı xarici aqressiyanın bir təzahürü, başqasını öldürmək istəyinin özünə qarşı yönəlməsi kimi göstərir. Psixoanaliz konsepsiyasında intiharın səbəbi kimi subyektin xarici aləmə neqativ (mənfi) münasibəti əsas götürülür ki, nəticədə “ali Mən”-in təsiri altında aqressiv reaksiyaların xarici aləmdən dəyişərək, özünə yönəlməsi baş verir. İntihar hərəkətin həm subyektini, həm də obyektini əks etdirməklə, eləcə də sıx əlaqədə olan qatil və mərhum rollarını özündə cəmləşdirir. Subyektin aktivliyini tərənnüm edən psixoanaliz göstərir ki, öldürmə aktının baş verməsi əslində aqressivlik əlamətinin olması ilə

bağlıdır. Bundan başqa, insanın suisidal davranışı nevroitik əlamətlərlə eynilik təşkil etməklə, ziddiyyətli söylərin toqquşması nəticəsində əmələ gəlir.

Ziqmund Freyd intiharı sosial mühitdə olan savaş və narazılıqlarla əlaqələndirirdi. Özünəqəsdə şəxsiyyətin mühitlə konfliktinin nəticəsi hesab edirdi. Freyd intiharı məhz “cavabı verilməmiş emosiya” adlandırırdı. Bir sözlə, o özünəqəsdə təmin olunmamış təəssüratların, arzu, istək və meyllərin nəticəsi hesab edirdi. Onu da deyək ki, Freydin bu nəzəriyyəsini bir çox alimlər psixologiyada inqilab kimi dəyərləndirdilər (1, s.56).

O, “ölüm instinkti”nə inanırdı vəyeniyyətmələrdə suisidə anadangəlmə instinkt kimi baxırdı. Freyd intiharı aqressiyaya əsasən autoaqressiya ilə ifadə olunan ölüm instinktinin təzahürü kimi qiymətləndirmişdir. Nəticədə bələ qənaətə gəlmişdir ki, insan psixikasının təməlində iki əsas meyl durur:

1) Həyata olan meyl – Həyat instinkti (Eros)

2) Ölümə olan meyl – Ölüm instinkti (Tanatos)

Freydə görə, bu intiharların araşdırılmasını və təhlilini bir xeyli asanlaşdırır. Bununla əlaqədar olaraq o, deyirdi ki, əgər insan canlı varlıq olaraq cansızdan törəyibsə (burada Adəmin torpaqdan yaranması nəzərdə tutulur) onun ölümə meyli realdır. La-

kin, qeyd etmək lazımdır ki, psixonanalitik mövqedə dayanan müasir suisidoloqlar Freydin köhnəlmiş baxışlarını, əsasən də, onun autoaqressiyaya aqressiv instinktin təzahürü kimi yanaşmasını dəstəkləmişlər.

Bu sahədə aparıcı tədqiqatçılardan A.Q.Ambrumova suisidal davranışı insanın mikrososial konfliktlər şəraitində yaranan sosial-psixoloji dezadaptasiyasının nəticəsi hesab edir. Adaptasiya, ümumiyyətlə, canlı sistemlə xarici şərait arasında uyğunluğun olmasıdır. Dezadaptasiya anlayışı isə orqanizmlə mühit arasında uyğunsuzluğun müxtəlif dərəcə və keyfiyyətlərini əks etdirir. Tam uyğunluq inkişafı sürətləndirir, tam uyğunsuzluq isə həyat fəaliyyəti ilə bir araya sığışmır. Bu iki qütb arasında yerləşən aralıq vəziyyətində olan sistemlər üçün isə həm adaptasiya, həm də dezadaptasiya terminləri eyni dərəcədə qəbul edilir. Bütün bu ümumi vəziyyətlər insanın spesifik adaptasiya forması olan sosial-psixoloji adaptasiya üçün də qəbul edilir. İnsan öz inkişafını ətraf mühitə passiv uyğunlaşma yolu ilə deyil, gerçəkliyin təbii və sosial şərtləri ilə aktiv münasibətlərdə olması nəticəsində təmin edir (2, s.92).

İnsanın sosial-psixoloji adaptasiyasının müvəffəqiyyətli meyarları onun adi və ekstremal situasiyalarda davranışından asılıdır. Vəziyyətin ekstremallığı onun subyekt üçün nə

dərəcədə əhəmiyyətli olmasını əks etdirir. Ekstremal şəraitlərdə müxtəlif adamlar öz uyğunlaşma taktikalarını eyni cür qurmur. Daha dözümlü, möhkəm olan adamlar plastikliyin və ehtiyat fondun hesabına adaptasiyanın əvvəlki səviyyəsini saxlaya bilir. Bəzilərində uyğunlaşma səviyyəsinin müvəqqəti olaraq aşağı düşməsi müşahidə olunur.

Dezadaptasiya özünü ilk növbədə şəxsiyyətin autizm haləti ilə, yəni ətrafdakılarla ünsiyyətdən, təmasdan yayınaraq, öz hisslərinə, öz dünyasına qapanması kimi büruzə verir. Özünə-qapanmanı mənəvi-psixoloji gərginliklə müşayiət olunan intihara gətirən xüsusi psixoloji halət kimi xarakterizə etmək olar. Müəlliflərdən psixol.ü.f.d. S.Şabanovun qeyd etdiyi kimi, məhz özünəqapanma vəziyyətində “suisidentin emosional halında intensiv olaraq mənfi reaksiyalar yaranaraq, idrak imkanlarını poza bilir. Suisident tərəfindən zamanın təhrif olunaraq qavranılması, onun affekt halı ilə çulğalasaaraq, ona edilən psixi zədənin təsiri nəticəsində keçirdiyi emosional hal böhranlı vəziyyətə gəlib çıxır. Onun daxili aləmində belə bir halın heç vaxt bitməyəcəyi təsəvvürü yaranır, onun idrak proseslərinin stukturunda əhəmiyyətli dərəcədə dəyişiklik əmələ gəlməklə, şəxsiyyətinin identifikasiyası pozulur, “Mən” obrazı təhrif olunur” (1, s.78).

Şəxsin davranışı impulsiv və qeyri-produktiv olmaqla, dezadaptiv xarakter daşıyır. Tədqiqatçılardan A.Q.Ambrumova, V.A.Tixorenko və L.L.Berqelson dezadaptasiyanın bir-biri ilə əlaqəsi olan obyektiv və subyektiv əlamətlərini fərqləndirərək, hər bir suisidentdə bu əlamətlərin müşahidə edildiyini göstərir. Müəlliflərin qeyd etdiyi kimi, “dezadaptasiya patoloji və qeyri-patoloji formalarda təzahür edir. Patoloji dezadaptasiya psixopatoloji pozuntulara səbəb olaraq, şəxsiyyətin dəyər-yanaşma və kommunikativ fəaliyyətinin pozulmasına gətirir. Suisidlə nəticələnən sosial-psixoloji dezadaptasiyanın hər iki formasında iki faza-predispozision və suicidal seçilir. Bilavasitə ikinci faza susidlə nəticələnir” (3, s. 95).

Müəlliflər dezadaptasiyanı şəxsiyyətin həll etməkdə çətinlik çəkdiyi daxili və xarici konfliktlərin təzahürü kimi xarakterizə edirlər. Eyni zamanda dezadaptasiya şəxsiyyətin autsayder, yəni daxil olduğu qrupa uyşmazlığı səbəbindən qrupun üzvləri tərəfindən qəbul edilməməsinin səbəbi də ola bilər. Ünsiyyətdə yaranan baryerin müəyyən forması kimi təzahür edən şəxsiyyətin sosial cəhətdən mənfi qiymətləndirilməsi, onun üçün müqəddəs olan hiss və duyğularına həqarətlə yanaşılması, insanın şəxsi imkanlarını həyata keçirməyə mane olan psixi baryer və s. frustrasiya halətinə

gətirib çıxarır. Uğursuzluq, kədər və sarsıntı (stress) nəticəsində yaranan və iqiqat əsəb gərginliyi ilə müşayiət olunan frustrasiya insanda xarakterin dəyişməsinə, özünəinamsızlığın yaranmasına səbəb olur. Belə insanlarda çox vaxt depersonalizasiya, yəni insanı şəxsiyyət kimi xarakterizə edən psixoloji və davranış xüsusiyyətlərinin itirilməsi haləti və bunun nəticəsi olaraq yaranan depressiya, şəxsiyyətin normal psixoloji və sosial durum strukturunun pozulması ilə müşahidə olunur. Beləliklə, həm psixoloji, həm də sosial gərginlik vəziyyətində olan şəxsiyyət ruhi pozğunluq halı – böhran keçirir. Psixoloji böhran halətində olan şəxsiyyətdə mənfi emosiyaların təsiri altında motivasiya sahəsinin koqnitiv təsəvvürləri dəyişir, ümumi davranış passivləşir. Çox vaxt ağır, uzun sürən depressiya vəziyyəti özünəyönəlmiş destruktiv davranışa – intihara səbəb olur.

3. Sosioloji konsepsiyanın ən görkəmli nümayəndələrindən biri fransız fikir adamı Emil Dürkheymə görə, suicidal davranışın əsasında sosial integrasiyanın qeyri-sabit və aşağı səviyyədə olması durur. Özünü öldürmənin sıxlığı isə fərdin cəmiyyətə hansı səviyyədə integrasiya olunmasından asılıdır. Onun fikrincə, özünü öldürmə istənilən halda fərdin sosial mühitlə qarşılıqlı münasibətləri kimi başa düşülməlidir. Çünki bu münasi-

bətlərdə sosial amillər aparıcı rol oynayır. Bu konsepsiyanın əsas çatışmayan cəhəti sosial mühitlə qarşılıqlı münasibətlərdə şəxsiyyətin rolunun nəzərə alınmamasıdır.

Onun intihar mövzusunda apardığı araşdırmaların üstündən 100 ildən çox vaxt keçmişdir. Bu sahədə klassik tədqiqatçılardan hesab olunur. O, intihar anlayışını izah edərkən qeyd edir ki, “İntihar-bilavasitə və ya bilavasitə qurbanın özü tərəfindən müsbət və ya mənfi hərəkət kimi yerinə yetirilmiş hər cür ölüm hadisəsidir” (3, s.74).

Sosial inteqrasiyanın azalması (məs., insanın vacib olduğu sosial qrupdan təcrid olunması) şəxsiyyət tərəfindən həyatı bir maneə kimi qəbul edilərək (frustrasiya şəraiti), suisid-qabağı şəraitdə insanda həyacan və depressiya halının yaranmasına gətirib çıxarır.

Əgər E.Dürkheym sosioloji məktəbi intiharı subyektin cəmiyyətlə olan əlaqəsinin qanunauyğun reaksiyası kimi görürsə, yəni cəmiyyət suisid davranışın əsas və təhrikedici komponenti kimi çıxış edirsə, psixanalitik konsepsiyaya görə isə, əksinə olaraq suisidal davranışın baş verməsində əsasən subyektin daxili aktivliyinə, daxili mənbəyinə istinad edilir. Suisidal davranışın son illərki tədqiqi isə, suisidal davranışın yaranma səbəbləri kimi həm daxili, həm də xarici determinantları əsas götürür.

Emil Dürkheymə görə, intiharın əsas səbəblərindən biri fərdlə ictimai dəyərlər, normalar arasında yaranan vakuumdur. O, bunu anomiya adlandıraraq qeyd edirdi ki, bu kimi vakuumlar keçid dövrlərində daha çox rastlanır. Bu, elə bir dövrüdür ki, əvvəlki normalar fərd üçün öz qüvvəsini itirib, yeniləri isə hələ formalaşmayıb. Deməli, intihar həm də fərdi inqilabdır. Bu qəbil intiharlar tibdə parasuisid adlanır. Bu zaman intihar edən şəxs bir növ ətrafdakıların diqqətini ya özünün, ya da toplumun hansısa probleminə cəlb etməyə cəhd edir. Bunun əksi isə şüurlu və doğruçu intihardır. Bu zaman insan öncədən hazırlaşır, onun məqsədi kimsənin- doğmaların, dostların nə hiss edəcəyini göz önünə almadan, nəyin bahasına olursa olsun intihar etməkdir. O, tərəddüd etmir, həyatdakı missiyasının başa çatdığını sakitcə dərk edir və qərar verir. Bu həmin haldır ki, onu müdriklik adlandırmaq olar.

E.Dürkheym suisidal təsnifatlarda iki kriteriyanı – sosial inteqrasiyanı və sosial requlyasiyanı əsas gətirərək, suisidal davranışın əsas 4 növünü ayırd edirdi. Birinci 2 növ – eqoistik (sosial inteqrasiyanın müəyyən dərəcədə azalması) və alturistik (sosial inteqrasiyanın müəyyən dərəcədə artması) özünüöldürmələr sosial inteqrasiyaların (yəni, insanın cəmiyyətə bağlılıq dərəcəsi) pozulması ilə birbaşa bağlıdır.

İkinci növ - anomik (sosial requlyasiyanın azalması) və fatalist (sosial requlyasiyanın artması) özünüöldürmələr isə birbaşa sosial requlyasiyanın (yəni, cəmiyyətin əsasən məhdudlar vasitəsi ilə individə müəyyən təsirinin dərəcəsi) pozulmasından asılıdır.

– Egoistik suisid – öz sosial qrupu ilə vəhdət hissini itirmiş və ona görə də ailəvi, dini, ictimai nəzarətə tabe olmayan şəxslər tərəfindən törədilir.

– Alturistik suisid – öz həyatını sosial motivlər nəminə qurban verən və bununla yüksək dərəcədə qrup identifikasiyasına malik şəxslərdə təsadüf edir.

– Anomik suisid – sosial və siyasi dəyişikliklər dövründə cəmiyyətlə sosial requlyasiyanın azalması ilə bağlı şəxslərdə təsadüf edilir.

Fatalist suisid sosial və siyasi dəyişikliklər dövründə cəmiyyətlə sosial requlyasiyanın artması ilə bağlı şəxslərdə təsadüf edilir.

Egoistik halları “insanın kəskin fərdiləşməsi” kimi izah edən müəllif qeyd edirdi ki, alturizm egoizmin tam əks mənasını ifadə edir. “Mən” insanın özünə aid olmayanda, özü deyil, başqası ilə birləşdikdə onun fəaliyyət mərkəzi öz varlığına deyil, həmin fərdin daxil olduğu qrupa aid olur. E.Dürkheymlə məcburi alturist intihar, fakultativ alturist intihar, təmiz alturist intiharını fərqləndirərək qeyd edir ki, məcburi alturist intihar borc nəminə,

fakultativ alturist intihar fərdi inamlar nəminə, təmiz alturist intihar isə heç bir səbəb olmadan özünü qurban vermək, tərifəlayiq hesab edildiyi üçün yerinə yetirilir.

Anomal intiharını cəmiyyətin mə-nəvi-əxlaqi böhranı ilə əlaqələndirən müəllif, bu vəziyyətin tənzimlənməsi yolunda ictimai rəyin əsaslı rola malik olduğunu vurğulayır. Müəllif anomik intiharın əksi olan fatalist intihar növünü təqdim edərək, fatalist intiharın səbəblərini “nizamlamanın həddən artıq çoxluğu nəticəsində gələcəyin amansızcasına qapadılması, ehtirasların nizam-intizam vasitəsilə ciddi şəkildə qanuniləşdirilməsi” ilə izah edir (3, s.93).

E.Dürkheymlə fərqləndirilən intihar növlərinin baş vermə səbəblərini aşağıdakı kimi təqdim edir:

Egoist intiharın əsas səbəbləri – uzun müddətli melonxoliya, xarici mühitə uyğunlaşma imkanlarının itirilməsi, həyatın mənasının itirilməsi, həyata məhəbbətin itirilməsi, əzab-lardan xilas olmaq istəyi ilə bağlı olur.

Alturist intiharın əsas səbəbləri – ağıl və iradənin birliyindən doğur, boricdən irəli gəlir, inam və entuziazma qapanma nəticəsində baş verir .

Anomal intiharın əsas səbəbləri – qəzəb və təəssüf, məqsədin itirilməsi, iradə zəifliyi, həyata nifrətlə bağlıdır. Anomal intihar progressiv və regressiv xüsusiyyətlərə malikdir.

E.Dürkheym qarışıq intihar növləri də təqdim edir. Bu sırada:

1. Egoistik-anomik intihar - ehtiraz və ehtiraslılığın, fəaliyyət və xəyal-pərəstliyin nəticəsi kimi əmələ gəlir.

2. Anomik-alturist intihar - ehtiraslı fədakarlığın nəticəsində baş verir.

3. Egoistik-alturistik intihar - əxlaqi ciddilik tərəfindən məhdudlaşdırılmış melanxoliyanın nəticəsidir.

E.Dürkheym statistik məlumatlar əsasında faiz dəyişkənliyinə görə yuxarıdan aşağıya ardıcılığına uyğun olaraq, intiharın sosial səbəblərinin aşağıdakı təsnifatını təqdim edir:

- 1) Yoxsulluq, var-dövlətin itirilməsi;
- 2) Ailə faciəsi;
- 3) Məhəbbət, qısqanclıq, pozğunluq, məqsədsiz həyat;
- 4) Müxtəlif xoşagəlməz hadisələr;
- 5) Psixi pozğunluq;
- 6) Vicdan əzabı, cinayətə görə lənətdən qorxu hissi;
- 7) Digər səbəblər, aydın olmayan səbəblər;
- 8) Fiziki əzab;
- 9) Ailədə xoşagəlməz hadisələr;
- 10) Əyləncəli oyunlara ehtiraz, alkoqolizm;
- 11) Dini çaşqınlıq;
- 12) Çılgın əsəbi vəziyyət;
- 13) Həyata nifrət.

E.Dürkheym intiharın ilkin sosial əsaslarını – 1. Cəmiyyəti təşkil edən fərdlərin təbiəti; 2. Onların assosiasiya olunması vasitələri, yəni sosial təşki-

latların təbiəti; 3. Kollektivlərin anatomik quruluşuna toxunmadan kollektiv həyatın axarını pozan təsadüfi şərait, milli və iqtisadi böhranlar və s. ilə bağlayır (4, s.32).

Bundan əlavə, insanın həyatla hesablaşması məqsədi daşıyan “sadə suisid”, özünə qəsd edərəkən yaxınlarını da özü ilə aparmağa meyilli şəxslərdə “genişlənmiş suisid” (məsələn, suisiddən əvvəl azyaşlı uşağını guya əzabdan qurtarmaq üçün öldürmüş qadının hərəkəti), eyni zamanda birgə intihar etmək üçün razılığa gəlmiş qruplarda təsadüf edilən “kollektiv suisid” (belə hallara dini təriqət nümayəndələrində və psixiatriya xəstəxanalarının pasiyentlərində rast gəlinir.) növləri ayırd edilir (5, s.230).

Son illər geniş vüsət alan susidal nəzəriyyəsi - suisidal davranışın koqnitiv nəzəriyyəsidir. Tədqiqatçılardan R.Baumeysterin “qaçma” nəzəriyyəsinə görə intihar spesifik “koqnitiv dağılma”nın nəticəsidir ki, bunun da yaranma səbəbi - reallıqdan qaçmaq arzusu ilə şüurda olan əzablı fikirləri çıxarmaqdır. Bu nəzəriyyəyə görə intihar – həyati problemləri həll etməkdə bir acizlikdir. “Qaçma” nəzəriyyəsi 6 pilləli (dərəcəli) suisidqabağı davranışı ayırd edir:

– İndividual həyati problemlərlə və çətinliklərlə toqquşması nəticəsində reallıqdan uzaq yüksək, ali gözləmələrin kəskin formada aşağı enməsi;

– Özü haqqında neqativ təsəvvürlərin yaranması, günah hissinin duyulması;

– Özünü ali varlıqlarla eyniləşdirmə;

– Qeyd olunan eyniləşdirmə nəticəsində mənfi (neqativ) emosiyalar

– kompleksinin formalaşması;

– Koqnitiv dağılma halı subyektin əzablı fikirlərindən azad olmaqla bütövlükdə kömək etmir.

Problemlərdən qaçmaq üçün ən effektiv üsul – özünüöldürmədir.

Yuxarıda sadalanan pillələrin hər birinə şərait yaradılanda intihar halları baş verə bilər. Koqnitiv dağılma konsepsiyasının əsas anlayışı subyektin xoşagəlməz hisslərdən, yəni özünün natamamlığı hissindən azad olmağa,

özündə olan psixoloji müdafiədən (inkaretmə, qəbuletməmək və s.) istifadə etməsinə can atması, eləcə də zaman məkanından kənara çıxma, gələcəyə qoyulan məqsədlərdən və problemlərin konstruktiv həllindən imtina etmək deməkdir (6, s.130).

İntihar mövzusunə psixoloji aspektdən baxarkən nəticə olaraq belə qeyd etmək olar: insan yaşamaq üçün doğulur və yaşamalıdır. Bütün yaşadığı sosial-iqtisadi və digər problemlər qarşısında aciz qalmamalıdır. Və qaldığında da bu problemlərdən çıxış yolu axtarmalıdır. İntihar çıxış yolu deyil. İntihar, insanın özünü bir çox gözəlliklərdən – bunun ən əlası olan “yaşamdən” məhrum etməsidir.

Ədəbiyyat:

1. Şabanov S.F. Suisidal hallar üzrə məhkəmə-psixoloji ekspertizasının keçirilməsi. Metodik vəsait. Bakı, 2000, 125 s.

2. Амбрумова А.Г., Тихоненко В.А., Бергельсон Л.Л. Социально-психологическая дезадаптация личности и профилактика суицида // Вопросы психологии, №4, 1981, с. 91-101

3. Дюркгейм Э. Самоубийство. М., 1912, 136 с.

4. Мəmmədova S.D. Suisid destruktiv davranış forması kimi // Elmi əsərlər, 2006, № 3-4(6), s. 29-36

5. İsmayılov N., İsmayılov F. Tibbi psixologiya və psixoterapiya. Maarif nəşriyyatı, Bakı, 2002, 376 s.

6. Полищук Ю.И. О спорном понимании самоубийства как психологического явления // Вопросы психологии, №1, 1994, с.128-131

**Основные теоретические направления исследования
суицидного поведения**

Абстракт

В данной статье автор отмечает что, самоубийство истекает не из необходимости, а является формой подавления внутренней агрессии, эмоций и возражения против внешнего мира. Сначала раскрывается важность проблемы самоубийства, а дальше отмечается основные теоретические направления исследования проблемы. Таким образом, три направления психопатологических, психологических и социологических аспектов систематично и обширно анализируются.

Main theoretical Features of Suicide Behavior Research

Abstract

In this article, the author notes that suicide does not flow out of necessity, but is a form of suppression of internal aggression, emotions and objections to the outside world. First, the importance of the suicide problem is revealed, and then the main theoretical directions of the problem research are noted. Thus, three areas of psychopathological, psychological and sociological aspects are systematically and clearly analyzing.

Məqalə AMEA Fəlsəfə İnstitutunun Sosial psixologiya şöbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №03)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 19 sentyabr 2017-ci ildə daxil olmuşdur

KÜTLƏVİ INFORMASIYA VASİTƏLƏRİ GENDER PROBLEMİNƏ TƏSİR EDƏN ƏSAS AMİLLƏRDƏN BİRİ KİMİ

Günay Məmmədova

Azərbaycan Dillər Universitetinin

doktorantı

E-mail: gunay məmmədova@yahoo.com

Açar sözlər: *gender rolları, gender münasibətləri, ictimai fikir, gender bərabərliyi, gender stereotipləri*

Key words: *gender roles, gender relations, public opinion, gender equality, gender stereotypes*

Ключевые слова: *гендерные роли, гендерные отношения, общественное мнение, гендерное равенство, гендерные стереотипы*

Müasir dövrün ən aktual məsələlərindən biri gender problemidir. İnsan anadan olduğu gündən gender rolu formalaşmağa başlayır. Bu istiqamətdə “Hakimiyyətin dördüncü qolu adlandırılan” Kütləvi informasiya vasitələrinin də üzərinə müəyyən vəzifələr düşür. İnsanlar KİV vasitəsilə dünyada baş verən hadisələr haqqında qısa bir zamanda məlumat alırlar. KİV məlumat çatdırmaqla yanaşı insanların düşüncələrinə, siyasi hadisələrə, əxlaqi dəyərlərə münasibətlərinə və yaşayış tərzinə də təsir göstərir. Media çox təsirli və inandırıcı ünsiyyət gücünə malikdir və onun ilkinlik effekti yüksək səviyyədə olur. Media sürətli informasiya yayımı funksiyasını yerinə yetirərək geniş auditoriyaya bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir. KİV mətbuat,

radio, televiziya, internetdən ibarətdir. Bunlardan televiziya və internet daha geniş kütləni cəlb edir. Televiziya həm görüntü, həm də səs vasitəsilə birbaşa təsir göstərir. Bəzi insanlar bilik və dünya haqqında təcrübəni daha çox media vasitəsilə əldə edir. Televiziya verilişləri, filmlər, video oyunlar, reklamlar müəyyən mənada reallığı təqdim edir. KİV informasiyanı çatdırmaqla bərabər onları təhlil edərək insanların fikir və düşüncələrinə fərqli istiqamətdə təsir göstərə bilər. Belə ki, KİV ictimai rəyi çaşdırma da bilər.

Müasir dövrdə ən aktual mövzulardan biri olan gender məsələsi KİV-in də daha çox təqdim etdiyi məsələlərdən biri kimi diqqət mərkəzindədir. Cəmiyyətdə KİV-in gecə-gündüz fasiləsiz təsiri nəticəsində gender hissiyatı, gender asimetriyası və ya

cəmiyyətin harmoniyası formalaşır. Bu təsir o vaxt uğurlu hesab edilir ki, jurnalistlər, reklamçılar öz fəaliyyətlərində obyektivlik nümayiş etdirib, gender dəyərlərini və prioritetlərini düzgün əks etdirib, gender problemlərini və çətinliklərini həll etmə yollarını tapa bilsinlər [1, s.253].

Bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycanda da KİV-in cəmiyyətin və mədəniyyətin formalaşmasında, bərabərliyin, o cümlədən də gender bərabərliyinin təmin olunmasında böyük təsiri vardır. İngilis ilindən belə bir məsəl var: “Söz bir fikri ifadə edir, şəkil min”. Biz kütləvi informasiya vasitələrinin vasitəsilə öz beynimizdə kişi və qadın stereotiplərini formalaşdırırıq. Kütləvi informasiya vasitələrinin təsirindən danışarkən reklamları xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Hələ eramızdan əvvəl hər hansı məsələni çatdırmaq üçün insanların çox toplaşdığı yerlərdə mis və gümüş üzərində yazılmış yazıları ucadan oxuyurdular. A.Lebedev-Lyubimovun fikrincə, reklamlardan çox istifadənin əsas səbəblərindən biri reklamın güclü psixoloji təzyiq göstərmə təsirinin olmasıdır. Psixoloqlar tədqiq etmişdilər ki, insanın əsas diqqəti reklam olunan əşyanın üzərində cəmlənir. Psixoloqlara görə, reklamın təsirinin ən mühüm mexanizmlərindən biri sərbəst diqqətin qeyri-sərbəst diqqətə çevrilməsidir. Keniq hesab

edir ki, reklam obyektinə diqqət insanın iradəsi təsir etmədən baş verir və reklamdan alınan təsir müşahidəçinin şüuruna daxil olur, sonra iradi diqqətə məruzqalır. Gender rollarının da reklamlarda öz əksini tapması insanların beynində qeyri-iradi olaraq stereotiplər formalaşdıraraq onların davranış tərzinə də təzyiq göstərir. Gender probleminin işıqlandırılmasına kütləvi informasiya vasitələri mühüm təsir göstərir. Əvvəlki illərlə müqayisədə sosial münasibətlərin statusunda baş verən dəyişikliyi radio və televiziya da verilişlərdən, reklamlardan, internetdən də aydın şəkildə görə bilərik. Gender stereotiplərinin formalaşmasında KİV-in rolu böyükdür. Belə ki, onlar müxtəlif kişi və qadın obrazları təqdim etməklə mövcud reallıqları həm olduğu kimi, həm də bir neçə dəfə böyütməklə çatdırı bilər. İnsanlar isə televiziya da geniş istifadə edir və burda təqdim olunan obrazlar insanların beyninə asanlıqla daxil olur. Tanınmış biheviyrist Albert Bandura televiziyanın təqlid üçün rol modelləri mənbəyi olaraq valideynlərlə və müəllimlərlə rəqabətə girə biləcəyi ideyasını irəli sürmüşdü. Vandeberg və Strekfuss (Vandeberg & Streckfuss, 1992) ən əlverişli efir vaxtı üç ən iri Amerika kanalından birində iki həftə ərzində translyasiya edilən 116 televiziya proqramını təhlil etmişdi. Onların hesablamalarına görə həmin

proqramların heç birində kişi və qadın rollarının nisbəti 2:1 (yəni 65% kişi və 35% qadın) ötməmişdi. İşləyən qadınlar çox seyrək təsvir olunur [6, s.293]. Bu isə, cəmiyyətdə iş yerlərində əsas vəzifələri kişilərin tutduğu fikrini formalaşdırır. Televiziya da təqdim olunan reklam çarxlarında kişi və qadınlar təsvir edilərkən cins-rol stereotipləri və rol inversiyası da nəzərə alınır. Gender rolları cəmiyyətdə qəbul olunmuş gender ideallarına uyğun formalaşmadıqda cəmiyyətə mənfi təsir göstərir. Gender rolu dedikdə maskulinlik və feminlik barədə formalaşmış təsəvvürlər əsasında qəbul edilmiş davranış modeli, rəftar tərz, rol gözləmələrinə əməl edilməsi nəzərdə tutulur. D.Mayersin fikrincə, davranış gözləmələrindən kişi və qadınlar üçün “gender rolları” formalaşır. O, göstərir ki, gender rolları mədəniyyətdən və epoxadan asılıdır [2, s.280].

Kütləvi informasiya vasitələrində gender problemini araşdırarkən belə bir qərara gəlmək olar ki, kişilərin həyat və fəaliyyəti ictimai sfera ilə, qadınlarınki isə daha çox özəl həyatla (ailə, ev, uşaqların tərbiyəsi və s) bağlıdır. Reklamlar zamanı da kişi və qadın rollarına diqqət yetirsək bunu görmək olar. Bu cür təqdimatlar isə insanların davranışına neqativ təsir edir. Əslində ən önəmli məsələlərdən biri KİV-in də köməyi ilə insanların

ənənəvi qadın və kişi rolları haqqında fikirlərini dəyişməkdir. Belə ki hər hansı bir proqram zamanı kişiləri daha çox amiranə, məsələn, biznes məhsulları və investisiyalarla bağlı işlərdə, qadınları ev işləri görəni kimi təqdim etməkdənsə, hər hansı bir vəzifədə məsələn hüquq məsləhətçisi rolunda kişi təqdim edilərkən onun opponenti kimi də qadın təsvir edilməsi və bu kimi digər obrazların təqdim edilməsi gender bərabərliyinin təmin olunmasında ənənəvi ideyaların transformasiya olunmasına istiqamətləndirə bilər. Reklamlar zamanı o qədər seksist ismarışlar ötürülür ki, qadınlar özləri də hiss etmədən bəzi gender stereotiplərinin yaradıcısı olurlar. Məsələn, qadın paltaryuyan maşından istifadə edərkən hər hansı bir problemlə üzləşir və həmin maşının istehsalçı firmasından yardım istəyir. Firmanın kişi nümayəndəsi öz iti ağılı ilə maşını dərhal təmir edir və maşın sahibini-qadını problemdən azad edir (reklamdakı kişi və qadın rollarının başqa cür ifası kimsənin ağılına gəlmir). Belə vəziyyət bioloji cinslərin əsas götürülüb heteroseksual patriarxal ideologiyanın formalaşmasına şərait yaradır [1, s.46]. Reklamlarda ən ideal qadın obrazı evdar qadın kimi, ən ideal kişi obrazı isə vəzifədə, ən mühüm işləri görməyə qadir olan obraz kimi təqdim edilir. Halbuki, cinsindən asılı olmayaraq qabiliyyəti, yaradıcılığı olan

hər bir kəs həmin vəzifənin öhdəsindən gələ bilər. KİV hər kəsin, eyni zamanda uşaqların gender ideyalarına daha dərindən təsir göstərir. Onlar həmin rollara əsasən kişi və qadın imicini formalaşdırırlar. Reklamların təsiri ilə uşaqlarda ən yaxşı kişi imici kompüterə, ən bahalı maşına, yüksək vəzifələrdə işləyən, ən yaxşı qadın isə ev işləri görən, ailəsinin qayğısına qalan, özünün bütün istəklərini ailəsinə qurban verən bir obraz kimi formalaşır.

Media cəmiyyətdə sosial yönəlişliyin yaranmasında mühüm rola malikdir və bu da öz növbəsində hər bir kəsin düşüncəsindən asılı olaraq onların münasibətində özünü göstərir. Böyüklərlə müqayisədə uşaqların davranışında reklamların təsiri nəticəsində imitasiya prosesinin daha güclü olduğunun şahidi olur. Kütləvi informasiya vasitələrinin, xüsusən də reklamların təsiri ilə cəmiyyətdə kişi və qadın rolları haqqında stereotiplər yaranmaqla yanaşı, həm də onların peşə seçimi haqqında da müəyyən fikirlər formalaşdırır. İşçi seçimində qadın və ya kişi olmaq bəzi işlərdə əsas meyarlardan birinə çevrilir. “İstedadlı, yaradıcı adamlar-cəmiyyətin “düzüdür”, onlarsız həyat “adiləşir”. Lakin bu “düzü” tapmaq, aşkarlamaq, cilalamaq onu formalaşdırmaqdan, istedadını üzə çıxartmaqdan asan deyil. Başqa sözlə, digərlərindən hər hansı fərqləndirici, fərdi xüsusiyyətlərinə

görə seçilən adamların axtarışı və aşkarlanması, insandan çoxlu qüvvə və enerjini tələb edən yüz faiz yaradıcı, səmərəli və olduqca mürəkkəb fəaliyyətdir”- Professor S.Seyidovun qeyd etdiyi bu fikirlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, istedad, yaradıcı olmaq hər bir sahədə önəmlidir, əsas fikir veriləsi meyardır, əksinə cinsi fərqlər qoyulması cəmiyyətdə gender probleminin həllini daha da kəskinləşdirir [7, s.159].

Kütləyə təlqin olunan ideyaların necəliyindən asılı olmayaraq onlar yalnız ən qəti və sadə forma kəsb etdikdə üstünlük qazana bilər. Bu halda həmin ideyalar obrazlar şəklində təsəvvür olunur və yalnız bu formada kütlə onları qəbul edir [4, s. 196]. Reklamalarda da gender rolları obrazlarla təqdim olunmaqla insanların beynində müəyyən fikirlər formalaşdırıla bilər.

KİV gender rollarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. II dünya müharibəsi dövründə çox məşhur bir reklam insanların diqqətini özünə cəlb edirdi. Müharibəyə gedən kişilərin iş yerlərini əvəz etməkdən ötrü həmişə evdə oturub ailəsinin qayğısına qalması qadınlara təlqin edən dövlət bu dəfə onları kişi işlərinə ruhlandırmaq məqsədi ilə reklamlardan istifadə edirdi, əks halda zavod və fabriklərdə iş dayanmalı idi. İnformasiya vasitələrində çox populyar bir

şəkil öz əksini tapırdı: Başında qırmızı ləçək və əzələli qollarını çırmalamış qadın təsvir edilirdi və aşağıdakı sözlər yazılırdı: “Biz bunu bacarıırıq”.

“Qadınlar, vətənin sizə ehtiyacı var”, “Qələbə sizin əlinizdədir” kimi devizlərlə dövlət qadınları ruhlandırır və qadınlar ərlərinin, atalarının, qardaşlarının iş yerlərində bacardıqları kimi fəaliyyət göstərirdilər. Bu reklam vasitəsilə KİV-in insanların beyninə necə təsir etdiyini görmək olar. KİV cəmiyyətdə hətta kişi işi və qadın işi stereotipi formalaşdırmaqla insanları inandırır və bunun əksini görmək isə böyük təəccübə səbəb olur [1, s.253].

KİV-keçmiş adət-ənənələrin yaşadılmasında, həmçinin yeniliklərin təqdim olunmasında və cəmiyyətdə ictimai rəyə əsasən formalaşan stereotiplərin yaranmasında xüsusi rol oynayır. Ənənəçilik özünü ayrı-ayrı fərdlərdən çox ictimaiyyətin müzakirəsində daha kəskin şəkildə büruzə verirdi, fərdlər hər hanı bir yeniliyi qəbul etsələr də, çoxluğun arasında qınaq obyektinə ola bilmələrindən çəkinərək özlərini ənənələrə meyilli kimi göstərirlər. Bu, xüsusilə gender problematikasında, cinslərin fərqliliyi zəminində qaldırılan məsələlərdə hiss edilir. KİV bu və ya digər hadisəyə münasibətdə hökmran, adətən, geniş yayılmış kişi arqumentinə söykənən mövqeyi işıqlandırır. Bütün bunlar fərdin öz mövqeyini gizlətmək cəhdi

ilə nəticələnir. Bu növ susmalar ictimaiyyətin fikrinə yanlış təsir edir. Susma spiralının təsiri ailədə rolların bölünməsində, uşaqların üzərindəki məsuliyyətində, peşə seçimində, karyera qurma məsələsində, zorakılığa olan münasibətində, ailədə yol verilən aqressivlikdə və s.də kəskin hiss edilir [1, s.45].

KİV-də gender bərabərliyi haqqında maarifləndirici proqramlar təşkil edilməsi, Qadınların hüquq və azadlıqlarının təmin olunması haqqında müxtəlif sənədlərin və konvensiyaların media vasitəsilə cəmiyyətə təqdim olunması əsas vasitələrdən biri hesab olunur. Belə ki, bəzi rayon və kənd yerlərində qadınlar öz hüquqları haqqında dolğun məlumata malik deyillər. Qadınların ictimai həyatın mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsində və cəmiyyətin inkişafında mühüm rola malik olduğunu nəzərə alaraq KİV-in köməyi ilə maarifləndirici proqramlar təqdim etməklə gender bərabərliyinin təmin olunması sahəsində müəyyən irəliləyişlər əldə etmək olar. Televiziya ilə yanaşı müasir dövrdə internet də məlumat mənbəyi və əlaqə vasitəsi kimi qadınlar tərəfindən gündəndən daha çox istifadə edilməkdədir.

İnternet yarandığı vaxtlar ən çox istifadəçilər kişilər idi. Müasir dövrdə isə internetdən istifadə edən qadınların sayı artmaqla və internet gender stereotiplərinin formalaşmasında əsas

vasitələrdən birinə çevrilmişdir. İnternetdə feminizm nəzəriyyəsi və təcrübəsi istiqamətində kiberfeminizm kimi yeni cərəyan əmələ gəlmişdir. Onun təşəbbüsçüləri İllinoys universitetinin sosioloji fakültəsinin tələbə qızları olmuşlar. Onlar öz fakültələrində seksizm hadisələri təsvir olunmuş qrup anonim kompyuter gündəliyi aparmağa başladılar. Tələbə qızlar kompyuter gündəliyinə feministik ideyaların yayılma strategiyası və qadınların informasiya məkanını fəth etməsi kimi baxırdılar. Beləliklə, virtual dünya gender konfliktlərinin əksətdiricisi oldu. Elektron kommunikasiyalar sahəsində işləyən fransız qadınları tərəfindən yaradılmış “İnternettes” (İnternet qızları) saytına baxmaq kifayətdir. Ümumilikdə, kiberfeminizm aşağıdakıları yaratmağa can atır:

- ictimai fikrin yaranmasında böyük təsiri olan və ya qərar qəbulunda məsuliyyətli qadınlar arasında şəbəkə yaratmaq;

- qadın liderliyinin və qadınların iqtisadi müstəqilliyini inkişaf etdirmək;

- qadın inkişafı üçün dəyişikliklər ideyası və strategiyasını irəli çəkmək

- qadınların təbii və pozitiv hüquqlarını təmin etmək;

- qadınların KİV-dən sərbəst istifadəsini təmin etmək və s. [5, s.16].

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən də göründüyü kimi qadınlar KİV-də ya hər hansı bir əşyanı reklam etməklə

cəlbəedici kimi, ya da onların xarici görünüşü və mənfi xüsusiyyətləri ilə bağlı materiallar təqdim etməklə geniş tamaşaçı kütləsini cəlb etsə də, əslində cəmiyyətdə, gender bərabərliyinin, cinsi ayrı seçkiliyin təməlini qoyur. Reklamlarda və bir çox televiziya proqramlarında qadın bu və ya digər təqdimat üçün əşya kimi istifadə edilir. Bütün bunlar gün ərzində fasiləsiz təkrarlandığı üçün özümüz də bilmədən şüurumuzda müəyyən izlər yaranmasına səbəb olur. Müasir dövrdə gender probleminin geniş vüsət alması ailədə uşaqların tərbiyəsində ananın rolunun artmasına, atanın rolunun bu və ya digər dərəcədə azalmasına da təsir göstərmişdir. Qadın ailənin və onun gələcəyinin təmin edilməsində əsas yükü öz üzərinə götürür. Buna görə də qadının savadlı, istedadlı, yaradıcı, qabiliyyətli olması, öz hüquqlarını bilməsi ailənin, bü-tövlükdə cəmiyyətimizin təhsilli olması deməkdir.

Gender məsələsi ilə bağlı xəbərlərin təqdim olunması zamanı da maksimum dərəcədə peşəkar yanaşmaq, jurnalistin şəxsi fikirlərinin təsiri olmadan, şişirdilmədən, reallığın olduğu kimi təqdim olunması KİV rəhbər orqanları tərəfindən nəzarətdə saxlanılmalıdır. Bu gün qadınlarla bağlı problemlər (məsələn, zorakığa məruz qalmış qadınlar) bəzi televiziya verilişlərində şou kimi təqdim olunmaqla tamaşaçı

diqqəti cəlb edir. Bu problemi təqdim edərkən şou deyil, maarifləndirici istiqamət seçilməlidir. Ümumiyyətlə, Kütləvi informasiya vasitələri cəmiyyətə əsaslı dərəcədə təsir göstərdiyi üçün onları düzgünlük, dəqiqlik, qərəz-

sizlik prinsiplərini əsas götürməklə məlumatlarla təmin etməli və hər bir cəmiyyətin mövcud qayda və prinsiplərinə uyğun şəkildə fəaliyyət göstərməlidirlər və sosial normalara riayət etməlidirlər.

Ədəbiyyat:

1. Ağayeva K.C. Azərbaycanda gender məsələləri. Bakı: Qərb universiteti, 2014, 416 s.

2. Bayramov.Ə.S, Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Dərslik. Bakı: Qapp-Poliqraf korporasiyası, 2003, 356 s.

3. Fərəcova F.F., Bayramova L.Ə., Əliyeva M.M və b. Gender elminə giriş. II cildə, II cild. Bakı: Qərb universiteti, Gender Araşdırmalar Mərkəzi, 2005, 592 s

4. Gustav le Bon. Kütlə psixologiyası. Fikir antologiyası. Bakı: Zəkioğlu nəşriyyatı, 2006, 327 s.

5. Qasımova Y.A., Kondratyev Ş.A., İsgəndərov S.M. Genderin aktual

informasiya mənbələri. Bakı: Azərbaycan Gender İnformasiya Mərkəzi, 2003, 263 s.

6. Məmmədova F.C, Abbaszadə N.C, Hacıyeva E.N. və b. Gender elminə giriş. II cildə, I cild. Bakı: Qərb universiteti Gender Araşdırmalar Mərkəzi, 2005, 476 s.

7. Seyidov S.İ. Menecmentin psixologiyası. Bakı: Zərdabi LTD MMC, 2011, 184 s.

8. Лебедев-Любимов А.Н. Психология рекламы – (Серия «Мастера психологии»). СПб: Питер, 2002, 368 с.

9. David Gauntlett. Media, Gender and Identity. New York: Madison Ave, 2008, 330 p.

СМИ как один из ключевых факторов, влияющих на гендерную проблему

Абстракт

В современном мире, где наука и техника достигли своего развития, вряд ли найдется человек, который смог бы избежать воздействия средств массовой информации. СМИ оказывает глобальное влияние на возникновение, основанных на общественном мнении стереотипов, на гендерную социологию, формирование полового сознания, продолжение древних обычаев и традиций, а также на доносение новшеств. Представляя

различные мужские и женские образы, они могут доносить существующие реалии, как есть или несколько в преувеличенной форме. Средства массовой информации, пропагандируя в обществе равенство полов, имеют глобальное значение для распространения материалов и информации, не ставящих никаких гендерных различий между членами общества, а также для обеспечения равноправия в гендерной печати. В начале третьего тысячелетия влияние СМИ на формирование общественного сознания и рост интереса к гендерной проблематике требует её подробного освещения во всех видах средств массовой информации.

**Mass media as one of the key factors affecting
the gender problem**

Abstrakt

No society members in the science and technology developed modern world can exist without media influence. The mass media plays an important role forming gender stereotypes according with public opinion, sociology of gender, the formation of the sexual consciousness, survival of old traditions and delivering innovations. They can bring the current realities as well as, but alsomay increase a few times, by presenting different images of men and women. The broadcast and publication of information materials that promotes equality of men and women among members of society and don't discriminating these members is veryportant. At the beginning of the third millennium the impact of the media on the formation of social consciousness and the increased interest in the issue of gender in the modern era demands its widely reflect in all types of media.

Məqalə ADU-nun Psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək
çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №05)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 25 dekabr 2017-ci ildə daxil olmuşdur

EMOSIONAL MÜNASİBƏTLƏRİN TƏLİM FƏALİYYƏTİNƏ TƏSİRİNİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Sevinc Sarıyeva

AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunun

doktorantı

E-mail: isevindj@mail.ru

Açar sözlər: emosional münasibət, şagirdlər, təlim fəaliyyəti, M.Lyuşerin rəng testi

Ключевые слова: эмоциональных отношений, учеников, учебной деятельности, цветового теста Макса Люшера

Key words: emotional relation, students, educational activity, color test by Max Luscher.

Müasir sosial psixologiyada şəxsiyyətin formalaşmasına, onun ətrafdakıqlarla qarşılıqlı münasibətinə təsir göstərən müxtəlif amillər nəzərdən keçirilir. Şəxsiyyətin inkişafına ailə, sosial mədəni mühit, məktəb təsir göstərir. Şəxsiyyətin münasibət sistemi xüsusən də ünsiyyət, birgə fəaliyyətin forma və vasitələri uşağın sosial vəziyyətinin mühüm komponentini təşkil edir, onun inkişafını müəyyən edir. Uşaq məktəbdə emosional təcrübə əldə edir, ünsiyyət və fəaliyyətin müxtəlif formalarına, davranış normalarına yiyələnir. Şagirdin şagirdə münasibəti onun mövqeyinə, təlimə təsirinin istiqamətinə təsir göstərir. Təlimə münasibətdə şəxsiyyətin mövqeyi emosional komponentlərlə sıx şəkildə əlaqədardır.

Müasir təhsil prosesində şəxsiyyət özünün və ətrafdakıqların hərəkət və rəftarına emosional münasibəti öyrənən fəal yaradıcıdır. Təlim prosesində emosional münasibət mühüm rol oynayır. Emosional münasibət şagirdin fənni qiymətləndirməsinə təsir edir. Əgər şagirdin təhsilə emosional münasibəti «müsbətdirsə», onda onun biliyə yiyələnmə fəallığı artır; əgər münasibət «mənfidirsə» onun təhsildə fəallığı aşağı düşür. Şagirdin təhsilə emosional münasibəti mənfi olarsa, onda o dərslə gecikəcək, dərslədən yayınmağa, dərslə iştirak etməyəyə çalışacaqdır.

Yeniyetmələrdə təlimin uğurlu nəticəsi böyüklərin emosional qiymətindən asılıdır. Mənfi emosional münasibət, mənfi emosional qiymət

yeniyyətlərdə ruh düşgünlüyü yaradır, təlimə marağı azaldır. Prof. Əbdül Əlizadənin fikrincə, müəllim-şagird arasında fikri, emosional maneə yarandıqda təlim öz-özünə əhəmiyyətini itirir. (1;s.251).

Rus psixoloqu Aleksandr Lazurskinin fikrincə, münasibət insanın həyat hadisələrinin obyektinə emosional reaksiyasında görünür (3;səh.9). B.Myasişev emosional münasibəti insan fəaliyyətinin reflektor hadisəsi kimi qeyd etmişdir (5;səh.7). Emosional münasibət bilavasitə impulsivdir. İnsanın emosiyası tez düşünmədən reaksiya verir. Bu bilavasitəlik insanın gerçəkliyə emosional münasibətinin spesifik xüsusiyyətidir. «Klassik» yanaşmada təfəkkür və intellekt bütövlükdə vasitəli, emosiya isə daha çox bilavasitə, impulsiv, irrasional olaraq fərqləndirilir. Bu mənada şüurlu rəasional münasibət «daha doğrudur». Emosional münasibətin psixoloji məzmunu özündə obyekt və onun spesifik qiymətini ehtiva edir. Emosional münasibətləri tədqiq etmək üçün istifadə olunan metodikalardan bir də M.Lüşer testidir(4). Şagirdin rənglərlə fənnə, müəllimə münasibəti onun emosional münasibətinin xüsusiyyətini açmağa imkan verir. Şagirdin fənnə, müəllimə müvafiq olaraq seçdiyi rənglər asosiasiyası onun emosional münasibətini əks etdirir. V.Vundt görə rəng emosiyadır, emosiya isə rəngdir (2).

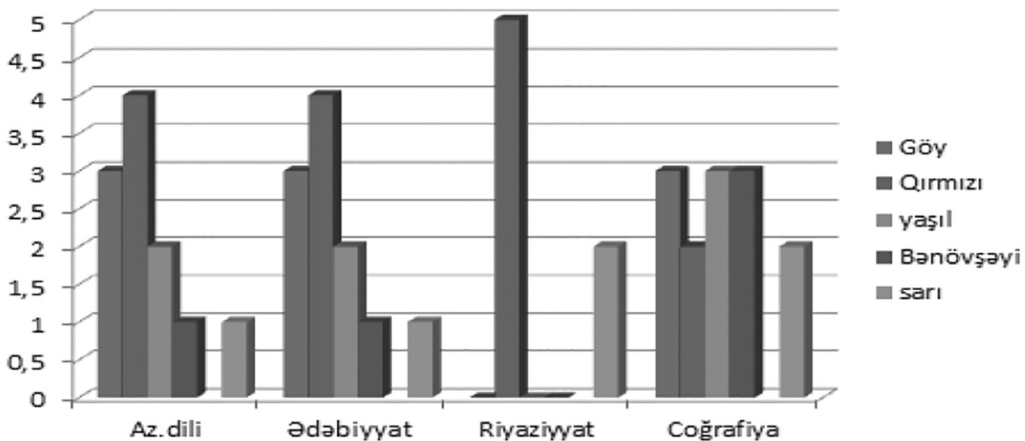
Rənglər asosiasiyası psixi mənaya malikdir. Obyektin qırmızı, sarı, yaşıl, göy rəngi seçməsi müsbət emosional münasibəti bildirir. Bənövşəyi rəng neytraldır. Öz növbəsində qara, qəhvəyi, boz rənglər mənfi emosional münasibəti əks etdirir. Şagirdlərin təlim prosesinə emosional münasibətləri M.Lyüşerin rənglər testi vasitəsilə öyrənilmişdir. Eksperimentə VIIb və VIIc sinif şagirdləri cəlb olunmuşdur. Şagirdin təlim prosesinə emosional münasibəti “mənfi-müsbət” fakta görə məhdudlaşmır. Hər bir rəng simvola malik olduğundan rənglər asosiasiyası şagirdlərin psixoloji xüsusiyyətin verə bilər. Verilən hər bir rəng favoriti və qeyri-favoriti aspektində araşdırılır. Şagirdlərdən hər bir fənni rəng seçimi ilə qruplaşdırmaq tələb olunur. Seçilmiş rənglərə uyğun sinifdəki şəxsiyyətlərarası, emosional münasibətlər tədqiq olunub. Səkkiz rəng palitrasında araşdırılan müəllim-şagird münasibətlərində maraqlı faktlar aşkarlanıb. Belə ki, şagirdlərin önəm verdikləri fənlərin seçimi zamanı göy, yaşıl, qırmızı, sarı kimi rənglərə üstünlük verilib. Ən çox sevilən 4 fənn kimi Azərbaycan dili, ədəbiyyat, riyaziyyat və coğrafiya seçilmişdir və onlara uyğun göy və yaşıl rənglərə üstünlük verilmişdir. Qeyd edək ki, Lyüşer testinə görə favoriti rəng kimi göy rəngin seçilməsi özünəgüvənin və şəfqətin göstəricisidir. Emosional

rahatlığı ifadə edən bu rəngin müəllimə aid seçilməsi şəxsiyyətlərarası münasibətlərin sakit və yumşaq, müəllim-şagird ünsiyyətinin xoş olmasını ifadə edir. Yaşıl rəngi favori kimi qiymətləndirən şagirdlərin fikrincə, fənn müəlliminin özünəinamı, hörmət və özünüqiymətləndirməsi kifayət qədər yüksəkdir.

Şəxsiyyətarası münasibətlərdə qırmızı rəngə üstünlük verənlərin emosional əhvalı yaxşı olur. Onlar uğur qazanmağa can atır, bəzən isə agresivlik nümayiş etdirərək qarşı tərəfin üzərinə gedirlər. Sarı rəngə üstünlük verənlər münasibətlərdə azadlığa, sərbəstliyə meyilli olurlar. Rahatlıq, dəyişikliklərə meyilli olmaq sarı rəngi seçənlər üçün spesifik xüsusiyyətlərdən hesab olunur. Qeyd edək ki, seçilən rənglər hər bir dərstdə müəllimin dərse, şagirdlərə, onlar arasındakı emosional münasibətə mövqeyini ortaya qoyur.

Rənglər sayəsində demək olar ki, bu fənləri tədris edən müəllimlər dərstdə ünsiyyətə, qayğıkeş, səmimi, mehriban, gülərüz, şagirdlərə fərdi yanaşmağı bacaran, fərdi münasibətlərdə heç bir aqressiv davranış tərzini göstərməyən, yüksək peşəkarlıq və şəxsi keyfiyyətlərə sahib olan bir sözlə sağlam dərslər mühiti formalaşdıran kateqoriyaya aiddir. Qeyd edək ki, hər bir fənnin spesifik xüsusiyyətindən asılı olaraq rəng seçimi də dəyişir. Göründüyü kimi istər oğlanların, istərsə də qızların riyaziyyat fənni üzrə üstünlük verdikləri rəng qırmızıdır. Qırmızı rəngi seçənlər idarə etməyi sevən, hökmü əlinə almağa can atırlar. Fikrimizcə riyaziyyat fənninin özündə bir hökm var. Riyaziyyat elmlərin şahıdır deyimi nəhaq deyilməyib.

VI b sinif qızlarının Lüşer testinə əsasən sevilən ilk 3 fənn üzrə göstəriciləri şəkil 1-də verilmişdir.

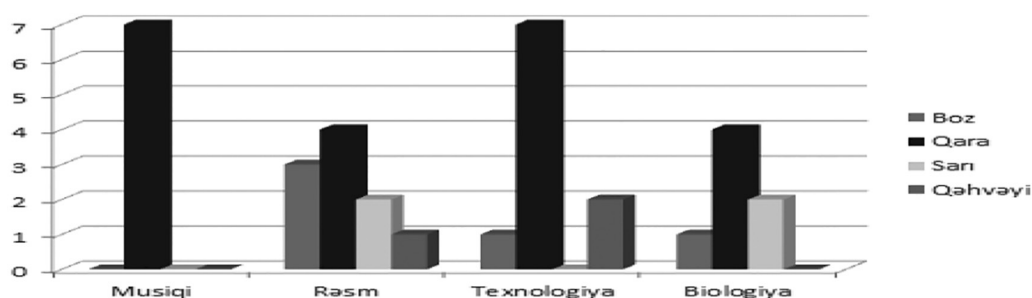

Şəkil 1. Lüşer testi üzrə VI b sinif qızlarının göstəriciləri sevilən ilk 3 fənn üzrə

Qeyd edək ki, Lüşer testində qız və oğlanlar seçimdə eyni rənglərə üstünlük versələrdə, seçim faizində eynilik gözlənilir. Məsələn, coğrafiya fənni üzrə qızlarda yaşıl, göy və bənövşəyi ilə eyni faiz göstəricisinə malik olsada, oğlanlarda yaşıl rəng nəzərə çarpan dərəcədə yüksəkdir. Bu

həm də oğlan və qız psixologiyasındakı emosional həssaslıq, emosional yaşantılar, emosional sfera ilə bağlı hislər, eləcədə ünsiyyət problemlərindəki fərqlərlə əlaqədardır.

VI b sinif oğlanlarının Lüşer testinə əsasən sevilməyən ilk 3 fənn üzrə göstəriciləri şəkil 2-də verilmişdir.

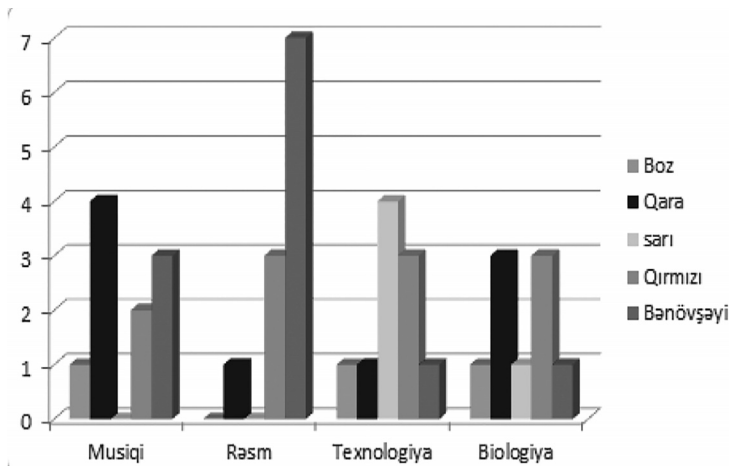
Şəkil 2. Lüşer testi üzrə VI b sinif oğlanlarının göstəriciləri sevilməyən ilk 3 fənn üzrə

VIb sinifində oğlanların sevmədikləri fənlərə münasibətini Lüşer testi vasitəsilə araşdırarkən ən çox seçilən rəngin qara olduğu müəyyən edilmişdir. Sevmədiyi fənni qara rənglə oğlanların 50%-i seçib. Bu rəng musiqi və texnologiya fənlərində daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Seçimə görə qara rəng xoşa gəlməyən qismində seçilibsə, şəxs kənardan sakit və özünəinamlı görünsədə, aqressiyanı daxilinə ataraq özünü üzür. Və bu onun şəxsiyyətlərarası münasibətlərində, emosional sferasında, davranışında, ünsiyyətində biruzə verir. Nəticədə müəllimə kobudluq, eləcədə bu müəllimin tədris etdiyi fənnə qarşı aqres-

siya, hirs kimi mənfi hallar dərsin keyfiyyətini aşağı salır. Musiqi dərindən fərqli olaraq rəsm dərində oğlanların bir qismi ikinci rəng kimi boz rəngi seçib. Sevmədiyi fənni boz rənglə seçən şəxs, proaktivdir. Prinsiplərinə uyğun hərəkət edir. Konkret məqsədi olur. Sabaha inanır. Şagirdlərin bir qismi müəllim dərsi maraqsız keçməsinə, çəkilən rəsme görə aşağı qiymət verməsinə baxmayaraq bu fənlə sinifdən xaric məşğul olurlar. Fənni tədris edən müəllimin aqressiv davranışları, düzgün qurmadığı şəxsiyyətlərarası münasibətlər nəticəsində fənni qəbul edə bilmirlər. Sinif mühitində rəsmlə maraqlanmasalarda,

sinifdən xaric mühitdə rəsmlə bağlı konkret məqsədləri olur. Özləri üçün rəsm çəkməyi sevirlər. Biologiya fənnində ikinci ən çox seçilən rəng sarıdır. Bu rəng xəyal qırıqlığını göstərir. Şagird bu rəngi seçibse, müəllimə qarşı inamsızdır. Emosional vəziyyəti stabil deyil. Şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə gərginliklər, çox zaman kon-

fliktlər yaşayır. Texnologiya fənni üzrə oğlanların üstünlük verdiyi ikinci rəng qəhvəyidir. Bu rəng emosional sferanı gərilmiş simə bənzədir. Şagird bu rəngi seçibse emosional hiss və münasibətləri basdırmağa çalışır. VI b sinif qızlarının Lüşer testi əsasında sevilməyən ilk 3 fənn üzrə göstəriciləri şəkil 3- də verilmişdir.

Şəkil 3. Lüşer testi üzrə VI b sinif qızların göstəriciləri sevilməyən ilk 3 fənn üzrə

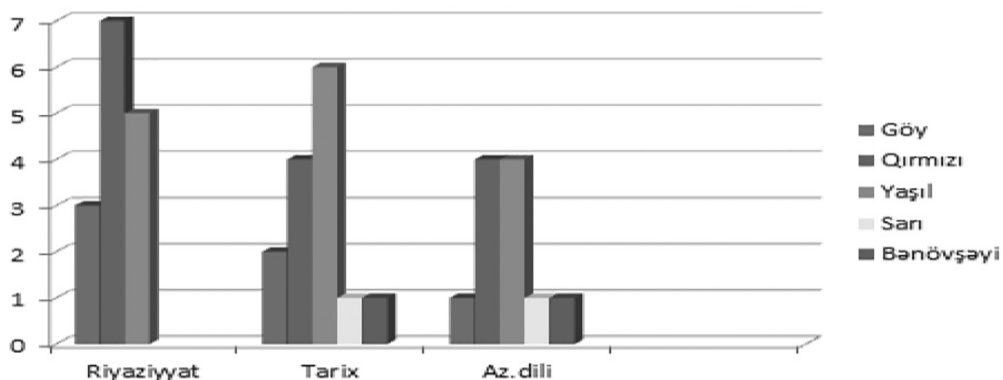
Oğlanlardan fərqli olaraq qızların seçimində bənövşəyi və qırmızı rəng üstünlük təşkil edir. Sevilməyən 4 fənnin musiqi, rəsm, texnologiya və biologiyanın hər birində bu rəng sütunu var. Rəsm dərslərində qızların 60%-i bənövşəyi rəngi seçir. Şagird bu rəngi seçibse, dərslərdə gözə görünməməyə çalışır. Dərs onun nə maraq nə də emosional sferasına xitab etmir. Qırmızı rəngin seçimi şagirdin dərslərdə əsəbi və hər şeyə qıcıqlanmasını göstərir. Bu bir tərəfdən müəllimin sər-

gilədiyi qeyri-peşəkar, davranış xüsusiyyətlərdən, emosional həssaslıqdan və situasiyadan, eyni zamanda şagirdlərdə şəxsiyyətlərarası münasibətlərdən də asılıdır. Qeyd edək ki, rəsm fənnində qırmızı rəngin faiz göstəricisi texnologiya və biologiya fənni ilə eyniyyət təşkil edir. Oğlanların seçimində ilk pillədə olan qara rəng qızların seçimində üçüncü yerdədir. Oğlanlardan fərqli olaraq qızlar problem situasiya zamanı sakit davranış sərgiləməirlər. Onlar daha tez ünsiyyətə

girir, problemin həllinə çalışırlar. Oğlanlardan fərqli olaraq qızlar emosional hisləri cilovlamaqda çətinlik çəkirlər. Qızlar aqressiyanı daxilə atırlar, onu anındaca uzaqlaşdırmağa çalışırlar. Bu həmdə oğlan və qızların

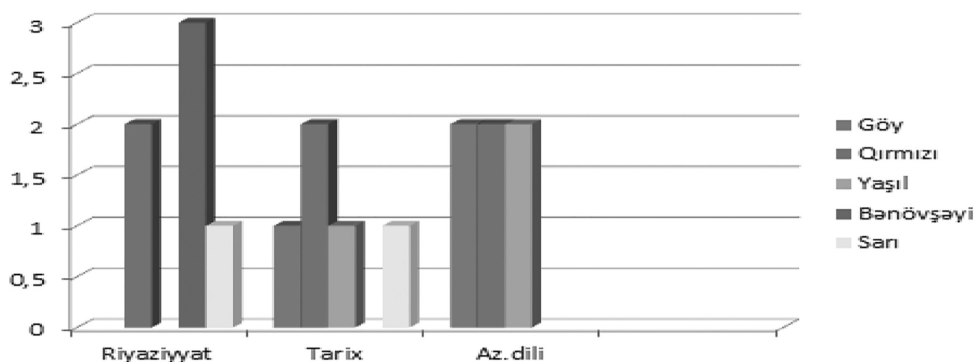
psixi və fizioloji quruluşundan da asılıdır.

Vİc sinfində oğlanların Lüşer testi əsasında sevdikləri ilk üç fənn şəkil 4-də göstərilmişdir.

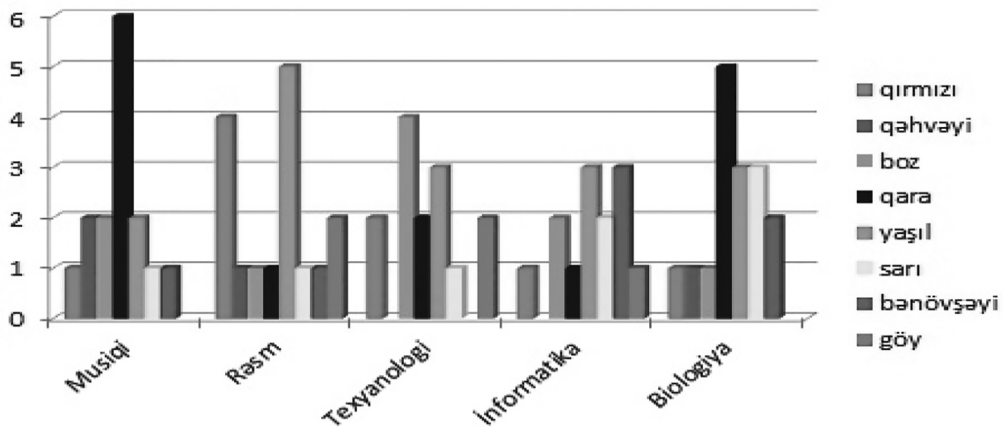
Şəkil 4. Lüşer testi üzrə Vİc sinfində oğlanları sevdikləri ilk üç fənn

Vİc sinfində qızlarının Lüşer testi əsasında sevdikləri ilk üç fənn şəkil 5-də göstərilmişdir.

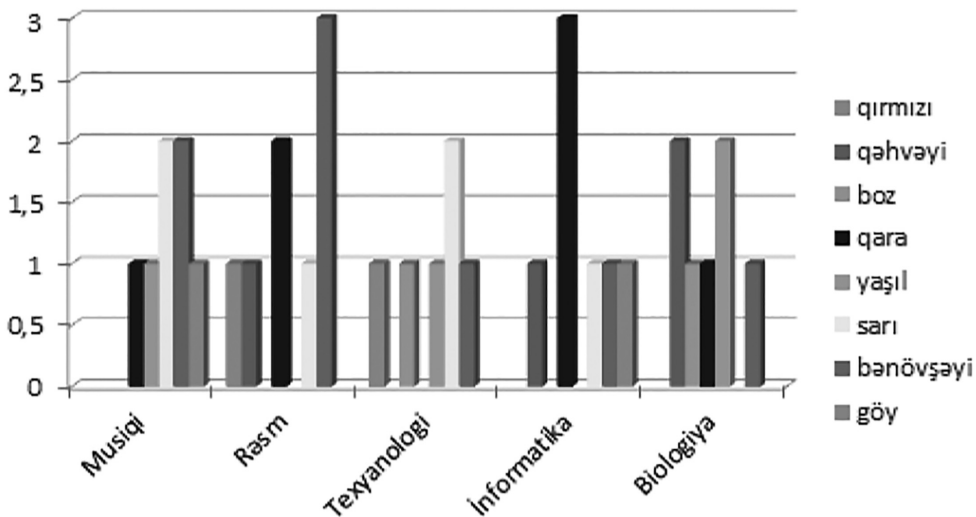
Şəkil 5. Lüşer testi üzrə Vİc sinfində qızların sevdikləri ilk üç fənn

Vİc sinfində oğlanlarının Lüşer testi əsasında sevmədikləri ilk üç fənn şəkil 6-da göstərilmişdir.

Şəkil 6. Lüşer testi üzrə VIc sinfində oğlanları sevmədikləri ilk üç fənn

VIc sinfində qızların Lüşer testi də göstəril göstərilmişdir. üzrə sevmədikləri ilk üç fənn şəkil 7-

Şəkil 7. Lüşer testi üzrə VIc sinfində qızların sevmədikləri ilk üç fənn

Qeyd edək ki, uğurlu təlim fəaliyyəti şagirdin yalnız intellektual fəaliyyəti deyildir, həm də onun sosial mühitə, özünə emosional münasibətidir. Rəng assosiasiyalarının köməyi ilə emosional münasibətlərin diaqnosti-

kasının nəticələrinə görə aşağıdakıları qeyd edə bilərik: 1) hər bir rəng müəyyən emosional münasibəti əks etdirir, ifadə edir. 2) şagirdin rənglər assosiasiyası ilə fənnə münasibəti, obyektiv olaraq bu fənnə və müəllimə onun

emosional münasibətini müəyyən etməyə imkan verir. 3) Müəllimin düzgün seçilmiş emosional sferada şəxsiyyətlərarası münasibətləri gözləməsi şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşmasına şərait yaradır. 4) Müəllimin tədris etdiyi fənni sevdirməsi onun dərstdə sərgilədiyi müəllim-şagird münasibətindən asılıdır. Bir çox hallarda şagirdlər müəllimin məhz şəxsiyyətinə hörmət olaraq onun fənnində yüksək nailiyyətlər əldə edirlər. Müəllimin şəxsi keyfiyyətləri, şagirdlə ünsiyyət qurmaq bacarığı, şagirdlərə fərdi yanaşması şagirdə fənnə qarşı maraq yaradır.

Tədqiqatın gedişatı aydın şəkildə göstərdi ki, məktəbdə təlim keyfiyyətinin yüksəlməsi və şagirdlərin kamil

şəxsiyyət kimi formalaşması şagird kollektivində pozitiv emosional münasibətlərin formalaşmasından, təlim prosesində bu münasibətlərin müəllim tərəfindən ustalıqla fəallaşdırılaraq düzgün yönləndirilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə müasir dövrdə müəllim-şagird emosional münasibətləri, psixoloji xüsusiyyətləri ilk dəfə tədqiq edilmişdir. Təlim keyfiyyətlərinin yüksəldilməsi, təlim fəaliyyətində uğur qazanılması müəllim-şagird emosional münasibətlərinin əhəmiyyəti təsvir edilmişdir. Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən əldə olunmuş nəticələr təlim-tərbiyə prosesində istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı, 2004, 431s.

2. Вундт В. Основы физиологической психологии. М. 2010, 330 с.

3. Лазурский А. Ф. Очерк науки о характерах. М. 1995, с. 9

4. Люшер, М Сигналы личности. Воронеж, 1993, 160 с.

5. Мясищев В. Н. Психология отношений. М., Изд-во «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «МОДЭК», 1995, с.7

Влияния психологические особенности эмоциональных отношений в учебной деятельности

Абстракт

В статье рассмотрено проблема диагностика эмоциональные отношения учеников к учебной деятельности, Статья посвящена результатам изучения в группе цветового теста отношений.Цветового теста отношений

является психодиагностическим методом, предназначенным для изучения эмоциональных компонентов отношений человека к значимым для него людям и отражающим

Исследование проводилось при помощи цветового теста Макса Люшера, который свидетельствует о том, что выбор цвета отражает направленность человека на определенную деятельность, настроение, функциональное состояние, а также раскрывает наиболее устойчивые черты его личности. В результате проведенного исследования выявляются эмоциональные связи, симпатии и антипатии учеников к учебной деятельности. Также были выявлены закономерности влияния позитивного личностного ресурса педагога на интенсивность переживаемых учениками во время уроков эмоциональных состояний.

*Emotion Attitude The Affect Psychological Influence
In Educational Activity*

Abstract

The article reviewed the problem of the diagnostic students emotion attitude to educational activity. The article is devoted to the results of studying in the color test group relationships. The color test of the relationship is a psychodiagnostic method designed to study the emotional components of a person's relationship to people relevant to him and reflecting The study was conducted with the help of color test by Max Luscher that indicates that the choice of color reflects the direction of the person to a specific activity, mood, functional status, and reveals the most stable features of his personality. The study revealed an emotional connection, sympathies and antipathies students to educational activity. We also revealed patterns of influence of teacher's positive personal resource on the intensity of the emotional states experienced by students during lessons.

Məqalə AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunun Sosial psixologiya şöbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №10)

Rəyçi Rəşid Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Məqalə redaksiyaya 25 oktyabr 2017-ci ildə daxil olmuşdur

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ В ЗАРУБЕЖНОЙ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Мамедова К.К.

ARTİ-nin fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertantı

Email: kama_madatova@mail.ru

Açar sözlər: *sosial fəallıq, formalaşma, şəxsiyyət, fəaliyyət, kollektiv, cəmiyyət, tələbə*

Ключевые слова: *социальная активность, формирование, личность, деятельность, коллектив, общество, студент*

Key words: *social activity, formation, personality, activities, collective, society, student.*

В психологической литературе для каждого возрастного этапа определяется ведущая форма деятельности. По этому поводу в педагогической психологии особое внимание уделяется иерархии, действующей силе деятельности, взаимозамены видов деятельности в онтогенезе. Важную роль, в целенаправленном формировании личности молодежи, играет механизм и определение закономерностей форм ведущей деятельности. Важно различать и изучать обе стороны деятельности состоявших в единстве. Одна сторона деятельности связана с материальной, практической, познавательной, а другая сторона с взаимосвязями и общением. Л.С. Выготский эту особенность деятельности оценивал как важный

фактор развития психических процессов. В процессе деятельности в первую очередь должны учитываться мотивы, цели, система взаимоотношений и воздействия на развитие психики. Практическая сторона деятельности обеспечивает интеллектуальность, взаимоотношения - развитие социальной активности, а взаимозамена форм деятельности является основой формирования личности. По словам Л.С.Выготского: Определенные стороны личности выдвигаются как бы в центр развития, они растут особенно усиленно. До этого и после этого они сдвигаются на периферию развития.

В психологическом плане, значение социальной активности состоит из ведущих мотивов составляющих

сознательное понимание своего гражданского долга перед коллективом и обществом. В то же время социальная активность создает огромные возможности для самореализации и самоутверждения личности, студент творчески подходит к общественной работе.

Психологи, Л.С.Выготский, А.Н.Леонтьев, С.Л.Рубинштейн, А.В. Петровский и др., движущую силу деятельности, видят в единстве двух ее сторон – психического развития, взаимоотношения и общения.

По мнению С.Л. Рубинштейна, деятельность влияет на личностно-психологические особенности человека, а также на психические процессы. Реализация возможностей - это первый уровень способностей, а затем создаются условия для более высокого уровня развития. Социальная активность личности сочетает в себе оба аспекта деятельности. Тем не менее, студенты в юношеском возрасте предпочитают взаимные отношений. Социальная активность открывает для этого широкие возможности. Создаются реальные условия для участия в жизни общества и коллектива, а также для самореализации и определения своего социального положения. Социальная активность также означает расширение сферы

общения. Взаимоотношения и общение, в свою очередь, влияют на внутреннюю структуру деятельности и определяют направленность личности. Развитие взаимоотношений влияет на мотивационную сферу студента. Потребности, мотивы и цели с одной стороны влияют на деятельность, другими словами, социальную активность, а также формирование психических процессов.

Обобщая вышеизложенное, можно сделать вывод о том, что социальная активность в первую очередь связана с социальными мотивами. Это усиливает направленность идей студентов и повышает их активность.

Анализ психологической литературы показал, что проблема активности личности занимает важное место в их исследованиях. Многие психологические школы рассматривали данную проблему с разных точек зрения. В начале двадцатого века проблема активности личности привлекла внимание австрийского психиатра и психолога З. Фрейда. По мнению З. Фрейда, активность человека носит инстинктивный характер и унаследована от предков. Отмечается, что каждый психический акт служит определенной цели. З. Фрейд считал, что движущей силой психического развития является

бессознательность и инстинкты. Согласно этой теории, все человеческие усилия и культурные достижения связаны только с сексуальными желаниями. Фрейд не принимал во внимание индивидуальные различия и социальную среду влияющие на мотивацию. А это означало биологизацию индивида. З.Фрейд выделил три основных слоя психики:

1) бессознательный; 2) подсознательный; 3) сознательный;

В первой инстанции рождаются психические силы, которые невозможно контролировать самостоятельно. К этим силам относятся: желания, стремления, страсть и аффект.

Вторая инстанция- подсознание, слой психики, который находится между сознанием и бессознательным. Взаимодействие с окружающим миром происходит с помощью сознания, но принятие решений, различного рода реакции контролируются нашим подсознанием. Третья инстанция- является локализацией сферы сознания и входящих в нее событий.

Те, кто не принял данную точку зрения Фрейда и возразил ему, были его же собственные ученики. Ученик Фрейда, создатель «индивидуальной психологии», А. Адлер не признавал существование антаго-

низма и острого барьера между бессознательным и сознанием.

К.Хорни, Г.Салливан и Э.Фромм комментировали бессознательное, которое формирует ядро человеческой психики с точки зрения социальной среды.

По словам К.Хорни, основу человеческой деятельности составляют не только биологические и бессознательные побуждения, но и инстинкты безопасности и самозащиты.

Многие психологи пытались синтезировать гуманистическую психологию с психоанализом. Среди них особо следует отметить Э.Фромма и Э.Эриксона. Э.Эриксон считает, что не только иерархия структуры личности, но и социальная среда и культурные условия играют ключевую роль в развитии личности. По мнению Эриксона, личность ищет способы приобщения к общественной жизни и социально-историческим процессам. Таким образом, он пытается разрешить внутри личностный конфликт и противоречия между субъектом и обществом.

Э.Эриксон отмечает, что идентификация личности связана с конкретной социальной системой, и это обуславливает его психическое здоровье.

Мы считаем, что эта теория Э.Эриксона важна, особенно с точки

зрения, понимания сущности социальной активности студентов.

Эриксон связывает человеческий организм, психологию и развитие личности с социальной средой и условиями. И это продолжается на протяжении всей его жизни. Эриксон выделяет восемь важных этапов развития личности. Переход от одного этапа к другому вызывает кризис, и человек на протяжении всей своей жизни пытается его устранить. Он уделяет особое внимание кризису подросткового и юношеского периода. В этот период происходит биологическая и психологическая трансформация. Возникают изменения в теле и в образе собственного «Я».

Исходя из задач нашего исследования, мы подробно остановимся на пятом и шестом этапах. Пятый этап охватывает возраст от 14-ти до 20-ти лет. На этом этапе происходит ролевая идентификация или неопределенность. В этот период основным фактором развития является общение со сверстниками, выбор специальности и жизненного пути. Данный период обусловлен адекватностью познания себя, знанием роли в жизни и выявлением способностей.

Шестой этап охватывает возраст от 20-ти до 35-ти лет. В этот период повышается интерес к близким,

окружающим, особенно к противоположному полу. Отсутствие близких и тесных контактов с другими людьми приводит к изоляции личности.

Бихевиоризм занимает особое место в понимании активности, деятельности, а также социальной активности человека. Бихевиористы (Дж. Уотсон, Э. Торндайк и др.) изучали влияние окружающей среды и реакцию организма, иными словами, поведение и его психологическую сущность. Их основная идея заключается в том, что психическое развитие основано на адаптации к окружающей среде.

Исследования К. Леви имеют особое значение для изучения активности личности. Он изучает психологическую сущность человеческих потребностей и поведения. Указывается, что основу поведения человека составляет влияние различных потребностей. Потребности изолированно проявляются в структуре человеческой личности. Левин, также отмечает, что как повышенный, так и заниженный уровень требований затрудняет отношения человека с окружающей средой.

Исследования К. Левина в области групповой дифференциации и типологии стилей общения также важны с точки зрения изучения социальной активности человека. Он

предлагал рассматривать группу как динамическую систему, как психологическое поле личности. Социальное поведение человека в группе, отношения внутри группы, традиции группы формируются стилем общения. Иными словами, активность и деятельность группы зависят от общих функций социального поля и группового поведения. То есть, поведение напрямую связано с психологическим полем и функцией потребностей.

Помимо этого, К.Левин определил стили общения, конфликты и их типы. В то же время изучение лидерства группы также связано с его именем.

Естественно, мы рассмотрели не всю деятельность К.Левина, а лишь его идеи касательно проблемы нашего исследования.

Представители психоанализа, а также бихевиористы не смогли полностью раскрыть сущность человека. Психологи (Г.Олпорт, Р.Мей, А.Маслоу, К.Роджерс и т.) утверждали, что недостаточно мотивации адаптации человека к окружающей среде. Способность преодолевать воздействие ситуации чаще всего встречается у людей. Для исследования этих аспектов проблемы было создано новое направление – гуманистическая психология. Гуманистическая психология началась

с изучения взаимодействия личности с обществом, а также влияния социальной среды на личность. Представители гуманистической психологии не согласились с идеей о том, что психоанализ имеет противоречия между индивидом и окружающей средой. В то же время они обращались к психоанализу для изучения вопросов взаимоотношения между личностью и обществом и проблем общения.

Согласно исследованиям Г.Олпорта, одному из создателей гуманистической психологии, общество способно как развивать, так и задерживать определенные качества личности. Таким образом, со временем формируется совокупность качеств, составляющих основу «Я».

А. Маслоу считает, что адаптация к окружающей среде ограничивает самоактуализацию человека и даже устраняет ее. Поэтому попытки к развитию, личностное развитие, т.е. самоактуализация, составляет основу развития человека и общества.

По мнению А.Маслоу, каждый человек рождается с характерными, свойственными ему качествами и способностями, и это является основой его «Я». Каждый должен знать эти возможности и использовать их в своей жизни и деятельности. Вот почему человеческую личность

формируют не инстинкты, а осознанные мотивы и попытки. Но попытка самоактуализации сталкивается с рядом препятствий окружающей среды. По этой причине некоторые люди отказываются от желаемого, сталкиваясь с трудностями. А это не проходит бесследно, предотвращает развитие, вызывает невроз.

С.Рубинштейн же, отмечает, что социальные отношения играют важную роль в формировании личности. Подчеркивает, что отношение человека к другим людям составляют основу его собственной жизни, а социальный характер деятельности является важным стимулом для развития личности.

Исследования показывают, что в процессе социальной деятельности, отношения, взаимопомощь, развивают такие качества личности как солидарность, ответственность, трудолюбие и т. д. Отношение и активность в коллективе постепенно формируют характер личности.

Новый конкретный индивидуум становится не только субъектом, но и объектом взаимной деятельности. Формирование структуры личности зависит от его общественных связей, в частности от его деятельности в разных социальных группах.

А.С. Макаренко на практике убедительно доказал влияние коллек-

тива на личность. Важным результатом его опытов является то, что коллектив развивается более эффективно, в том случае, когда его члены заняты общественно-полезной и значимой деятельностью.

Важно обратиться к методологической основе деятельности для более точного понимания природы социальной активности и ее компонентов. Методологическую основу деятельности составляют психологические идеи таких видных психологов как Л.С.Выготский, С.Л.Рубинштейн, А.Н.Леонтьев, А.В. Петровский и т.д. Л.С.Выготский положил основу идеи зависимости высших психических функций от социальных условий, а психического развития от культурно-исторического развития. Б.Г.Ананьев, А.Н.Леонтьев С.Л.Рубинштейн утверждали, что основу активности личности составляет единство сознания и деятельности. Из их теоретических идей следует, что активность личности направлена на изменение окружающей среды и осуществляется через различные формы деятельности. По мнению С.Л.Рубинштейна деятельность – это особая форма человеческой активности. Однако, в неосознании активности личности недостаточно проанализировать лишь его объективную сторону.

Также важно учитывать внутренние побудительные (субъективные) факторы, отражающиеся в потребностях, мотивах, интересах, установках. Иными словами, активность личности зависит от объективных (внешних) и субъективных (внутренних) факторов состоящих в диалектическом единстве. А.Н. Леонтьев раскрывая структуру деятельности в общем виде, определяет следующие ее составляющие. Это, во-первых, определенные (особенные) деятельности, выделяющиеся по критерию побуждающих их мотивов, во-вторых, действия – процессы, подчиняющиеся социальным целям, в третьих, операции, которые непосредственно зависят от условий достижения конкретной цели. Так, процесс, рассмотренный со стороны мотива, получает специфическую характеристику в качестве особенной деятельности: со стороны условий осуществления действия в качестве операции. Эти структурные компоненты деятельности связаны между собой отношениями, за которыми скрываются внутренние переходы и переживания.

В психологических исследованиях личность проявляется как субъект деятельности. Отмечается, что направление деятельности и личности зависит от уровня развития общества. В исследованиях В.В.

Давыдова, А.Н.Леонтьева, А.Р.Лурья, А.В.Петровского и других отмечается, что в зависимости от процесса формирования личности формируются его отрицательные и положительные качества.

Понятия, представленные А.Н.Леонтьевым под названием: «деятельность», «движение», «операция», тесно взаимосвязаны, а мотивы деятельности приобретают личное значение. В различной иерархии мотивов один из них является ведущим, а другие играют роль стимула. Стоит отметить, что «мотив» и «стимул» - это разные понятия. Стимул - внешняя побуждающая сила. Будучи реальной побуждающей силой, он превращается в мотив.

Известно, что схожие мотивы по-разному влияют на поведение. В то же время разные мотивы внешне могут выглядеть очень схожими.

Например, участие одного студента в общественной работе происходит от конкуренции, его желания получить влияние среди своих товарищей или быть первым, а участие другого студента - от желания принести пользу коллективу. Формы деятельности внешне могут быть схожи, но их мотивы различны. В первом случае преобладают эгоистические, а во втором случае коллективистские мотивы.

Социальная активность - это не только удовлетворение материальных и моральных потребностей, в то же время она является важным фактором формирования личности. Как с теоретической, так и практической точки зрения социальная активность имеет личный смысл. Рассмотрение проблемы в этом аспекте выявляет связь социальной активности с потребностями, с самореализацией личности.

Психологи (Ф.Д.Фельдштейн, Л.И.Божович, А.Н.Леонтьев и др.) выделяют три важных компонента активности личности:

- внутренние побуждения;
- социальная направленность;
- сверхнормативность деятельности личности.

В психологической литературе отмечается, что социальная активность сочетает в себе интеллектуальные, моральные и волевые качества.

Литература:

1. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания л.:ЛГУ,1968, 341с
2. Выготский Л.С. Психология. М.: АПРЕЛ-ПРЕС, 2002, 1008 с
3. Гинзбург М.Р. Личностное самоопределение как психологическая проблема//Вопросы психологии,1988,№2,с.19-28

Некоторые исследователи (Ф.Д.Фельдштейн, А.В.Петровский, А.Г.Ковалев и др.) высказали, что в сущности социальной активности важным показателем является характер отношения личности к деятельности. В это время, как критерий социальной активности, за основу берется эмоциональное отношение студента к общественной деятельности, к коллективу.

Мы считаем, что социальная активность студентов и зависимость между ними имеют большое значение. Изучение направления социальной активности может определить его характер и уровень. Наряду с этим невозможно игнорировать мотивы как внутреннюю ведущую силу.

Социальная активность учащихся и их деятельность в этой области обеспечивают формирование личности в положительном направлении, и способствует развитию у них коммуникативных навыков.

4. Зотов Н.Д. Нравственное самоопределение личности. М: Знание, 1983, 64с
5. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. СПб: Питер, 2002,512с.
6. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. 2-е изд. М.: Политиздат, 1977, 304 с

7. Петровский В.А. Принцип ведущей деятельности и проблема личностно образующих видов деятельности при переходе от детства к взрослости. М.: АПН СССР, 1983, с. 20-33

8. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. 2-е изд. М. : Педагогика, 1976, 416 с

Şəxsiyyətin formalaşması problemin xarici psixoloji-pedaqoji ədəbiyyatda qoyuluşu

Abstrakt

Psixoloji ədəbiyyatda fəaliyyətin yaş dövrləri, növləri, hər bir yaş dövrü üçün aparıcı fəaliyyət forması müəyyənləşdirilir. Yeni konkret fərd qarşılıqlı fəaliyyətin yalnız subyektı yox, həm də obyektı olur. Psixoloji ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, şəxsiyyətin fəallığı problemi bütün tədqiqatlarda başlıca yer tutur. Məqalədə, şəxsiyyətin strukturunun formalaşması onun ictimai əlaqələrindən, konkret olaraq müxtəlif sosial qruplardakı fəaliyyətindən asılılığı vurğulanır.

Statement of the problem of the formation of personality in the foreign psycho-pedagogical literature

Abstract

Psychological literature defines the age, types, and types of activities for each age. The new concrete individual is not only the subject but also the object of mutual activity. The analysis of psychological literature shows that the problem of personality engagement is a major concern in all researches. The article emphasizes the role of the identity of the person in his public relations, particularly in his various social groups.

Məqalə Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutunun Psixologiya və yaş fiziologiyası şöbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №06)

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Məqalə redaksiyaya 15 sentyabr 2017-ci ildə daxil olmuşdur

YENİYETMƏLƏRDƏ PEŞƏ SEÇİMİ VƏ ONUN TƏDQIQI İSTİQAMƏTLƏRİ

Sevinc Orucova

*BDU-nun Sosial və pedaqoji psixologiya
kafedrasının doktorantı*

Açar sözlər: *yeniyetmələr, peşəseçimi, tədqiqi istiqamətləri, peşəyönümü*

Ключевые слова: *подростки, выбор профессии, направления исследования, профориентация.*

Keywords: *teenagers, a trade choice, a research directions, vocational guidance.*

Müasir dövrdə yeniyetmələrdə peşə seçiminə münasibətin formalaşmasının psixoloji cəhətlərinin araşdırılması hər şeydən öncə cəmiyyətdə mövcud olan dəyərlər sistemində peşələrin tutduğu yerə diqqət yetirmək, yeniyetmənin dəyərlər sistemində baş verən dəyişikliklərə nəzər salmaq zəruridir. Qeyd etmək lazımdır ki, həyat planlarını müəyyənləşdirmək, əmək və ictimai fəaliyyətə müstəqil başlamaq yeniyetmə və gənclərin yeni xüsusiyyətləri olub, şəxsiyyətin kamilləşməsində müstəsna rola malikdir. Bu zaman ortaya çıxan peşə seçimi yeniyetmələrin həyatında verdiyi ən əhəmiyyətli qərarlardan biridir. Düzgün peşənin seçilməməsi onların bu sahədə özünü təsdiq edə bilməməsinə gətirib çıxarır ki, bu da həyatın mənasının tapılmasını çətinləşdirir, peşənin sevilməsinin qarşısını alır.

Yeniyetməlik yaş dövründən başlayaraq hər bir yeniyetməni hansı peşəni seçəcəyi, hansında uğur qazanacağı fikrləri düşündürür. Düzgün peşə seçmiş insanın öz yaradıcılığına meylliliyi güclənir və hətta öz peşəsinin mütəxəssisinə də çevrilə bilər.

Müasir dövrdə gənclər peşəni seçərkən hansı sahənin daha çox prestij gətirəcəyi haqqında fikirləşirlər. Peşə təkcə pul qazanmaq, dolanışıq məqsədi ilə yox, həm də özünü ifadə etmək, doğrultmaq üçün seçilməlidir. Peşənin insan həyatında rolu yüksəkdir. Peşə insanın gələcəyini təmin edir. Ona görə də hər kəs peşə seçərkən düzgün seçim etməlidir.

Tədqiqatlar (3,5,8,12) göstərir ki, bu gün yeniyetmələrin çox hissəsi valideynlərinin istəyi ilə seçirlər. Belə bir vəziyyətdə yeniyetmənin gləcək peşədə özünüaktuallaşdırması sual qarşısında qalır.

Peşə seçimində əsas problemlərdən biri də məhz valideynlərlə bağlıdır. Onlar övladlarını öz istədikləri ixtisasda görmək istəyirlər. Amma övladlarının fikirlərini öyrənmirlər, onların qabiliyyətini nəzərə almırlar. Uşağın öz seçimi olduğu halda valideyinin istəyi ilə başqa peşə seçməli olurlar. Belə olan halda valideyinin istəyi ilə seçilən peşədə uşaq heç bir uğur qazana bilmir, çünki uşağın bu peşəyə sevgisi olmur.

Peşə seçimi sahəsində aparılmış tədqiqatlar (E.A.Klimov, İ.S.Kon, A.Y. Qolomştok, N.S.Pryajnikov, N.N.Çistyakov, A.D.Sazonova və b.) göstərir ki, peşəseçimi yeniyetmə və gəncin həyatı əhəmiyyətli problemlərindən biridir. E.A.Klimov peşəyönümü işinin əhəmiyyətini vurğulayaraq yazır: “Yeniyetməyə peşə dünyasında geniş və lazımı istiqamət almaqda hər cür kömək etmək lazımdır. O, öz həyat yolunun layihəsinin müəllifi və bu yolun qurucusu olmalıdır” (13, s. 150). Tədqiqatçı «peşəyönümü» və «peşə özünüdəyini» anlayışları arasında nisbəti nəzərdən keçirərək qeyd edir ki, «peşəyönümü məktəblinin «istiqamətləndirilməsidir», peşə baxımından özünüdəyin isə özünü təyin edən subyekt rolunda çıxış edən şagirdin “özünü istiqamətləndirməsi” ilə daha çox əlaqəlidir» (13, s. 151).

N.S.Pryajnikov hesab edir ki, peşəyönümü işi bütün təhsil prosesinin

əsasını təşkil edir. Məhz peşə baxımından və şəxsiyyət kimi özünüdəyinetmənin xüsusi təşkil olunmuş müşayiəti kimi başa düşülən peşəyönümü məktəbliyə onun ümumiyyətlə nə üçün oxuması sualına cavab verməkdə kömək etməlidir (25, s.12).

«Peşəyönümü» termini ilk dəfə XX əsrin əvvəllərində Fransada və Belçikada istifadə olunmağa başlayıb. Peşəyönümü ideyası dünyada geniş yayılmış, inkişaf etmiş ölkələrin dövlət siyasətinin mühüm elementi olmuşdur. Ancaq insanların müxtəlif fəaliyyət sahələri üzrə bölgüsü məsələlərinin ən optimal həllini tapmaq cəhdləri bundan çox əvvəl yaranmışdı. Hələ çox əvvəllər Platon yazırdı: “Hər bir ayrıca fərd dövlətə lazım olan və bununla belə, özünün təbiətən daha çox qabiliyyəti olduğu işlə məşğul olmalıdır” (26, s.57). Beləliklə, günümüzə qədər olan təqribən 2,5 minillikdə Platon cəmiyyətin inkişafı prosesində əməyin bölünməsinin, insanların fəaliyyətinin keyfiyyətli fərqləndirilməsinin, hər bir insanın fərdi xüsusiyyətlərinin istifadə olunmasının zəruriliyini düzgün şəkildə üzə çıxarmışdır.

Respublikamızda peşəyönümü elmi problem və praktik tədbirlərin müəyyən məcmusu kimi dərin tarixi köklərə malikdir. XII əsrdə dahi Nizami Gəncəvi peşəyönümü haqqında danışır, hər bir peşənin gərəkli olduğunu vurğulayırdı.

N.A.Rıbnikov «Psixologiya və peşə seçimi» kitabında peşəyönümü işinin vəziyyətini qiymətləndirərək qeyd edir: «Müasir cəmiyyətdə məşğuliyyət, peşə seçimi sırf təsadüfi xarakter daşıyır. Bu sahədə tamamilə xaos hökm sürür. Bu, onunla izah olunur ki, qazanc əldə etmək zərurəti qarşıya çıxan ilk işdən yapışmağa vadar edir. Belə vəziyyətdə cəmiyyət əmək bölgüsünün daha düzgün təşkilində şəxsiyyətn verə biləcəyi xeyrin heç bir hissəsini də almır. Ən böyük zərərə isə şəxsin özü uğrayır, ... çünki yaradıcılıqsız əmək köləlikdir. İnsan çox zaman yalnız ona görə uğursuz olur ki, vaxtilə ona öz yerini tapmaqda kömək etməyiblər, halbuki o, yaradıcılıq baxımdan aşkar edə, istedadı olduğu əməklə məşğul olmağın sevinc və sərbəstliyini yaşaya bilərdi» (28, s. 53–54).

Keçmiş SSRİ-də peşəyönümü yalnız 20-ci illərin ortalarından əmək idarələrinin strukturunda inkişaf etməyə başladı. Bu prosesdə xalq təhsili orqanları da iştirak edirdi. Bu zaman İ.N.Şpilreyın qərb nümunəsi üzrə peşəyönümünü də özündə birləşdirən psixotexnika yaratdı. Ancaq o, on ildən az bir müddət ərzində mövcud olduqdan sonra qadağan edildi. Bu qadağa, şübhəsiz ki, yerli psixologiya və pedaqogikanın elm kimi inkişafına da təsir göstərdi. (29)

Keçən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq peşəyönümü bərpa olundu.

Bu, tanınmış psixoloq E.A. Klimovun əməyi sayəsində mümkün oldu. Məhz o, professioqrafiya və peşə seçiminin nəzəri və metodiki əsasları ilə ciddi şəkildə məşğul oldu. Peşələrin Klimov təsnifatı indiyə qədər faktiki standart kimi xidmət edir (əməyin predmeti üzrə peşələrin tipləri: «insan», «texnika», «işarə sistemi», «bədi obraz», «təbiət»; peşə maraqlarının aşkarlanması üçün məşhur differensial-diaqnostik sorğumetodikası və s.) (13, s. 69).

Respublikamızın 90-cı illərdən başlayaraq öz müstəqilliyini bərpa etməsi peşə siyasətində ciddi dəyişikliklərə ona gətirib çıxardı. Bu zamandan etibarən gənclərin peşəyönümü probleminə diqqət yetirilməməyə başlandı. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar dövlət öz vətəndaşlarının təhsili və işə düzəlməsi sahəsində planlaşdırma və zamanətdən imtina etdi, işsizlik əmələ gəldi.

Əsas diqqət peşəyönümü işinə deyil, işə düzəlmədə köməklik göstərilməsinə yönəldilmişdi. 90-cı illərin ortalarında məktəblərdə profilli siniflər yaradılmağa başladı. Məktəbdə peşəyönümü işinə tələbələrin sayının lazımı qaydada artırılmasında maraqlı olan orta və ali peşə təhsili müəssisələri daha fəallıqla qoşulmağa başladılar. Ancaq etiraf etmək lazımdır ki, belə şəraitdə məktəbdə peşəyönümü işinin aktivləşməsi üzrə fəaliyyət yalnız başlanğıc mərhələdədir. Hələ vahid

sistem yoxdur – onun yalnız ayrı-ayrı hissələri və bir çox hallarda öz-özünə yaranan elementlər mövcuddur.

Psixologiya lüğətində “peşəyönümü” peşə seçimində gənclərə yardım edilməsinə yönəlmiş tədbirlər sistemi” kimi tərif edilir» (27, s. 297). O, öz mahiyyətinə görə gənclərdə onların maraqlarına, istəklərinə, meyllərinə, bacarıqlarına müvafiq olaraq və müxtəlif profilli mütəxəssislərə olan ictimai tələbat nəzərə alınmaqla peşə baxımından özünütəyinin, şüurlu və əsaslandırılmış peşə seçiminə hazırlığın formalaşmasına yönəldilmiş tədbirlər sistemini təşkil edir. Bununla əlaqədar əsas anlayışların - «peşə» və «ixtisas» anlayışlarının təyin edilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Peşə (latın sözü “professio”dan əmələ gəlib, “öz işim elan edirəm” deməkdir), insanın əmək fəaliyyəti, məşğuliyyət növü olub, müəyyən hazırlıq tələb edir və mövcudluq mənbəyidir (6, s.164). Hər bir konkret hadisədə peşənin adı işin xarakteri və məzmunu, tətbiq edilən əmək alətləri və ya əşyaları ilə təyin edilir. “Peşə” anlayışı ilə yanaşı «ixtisas» anlayışı da mövcuddur.

İxtisas (latın sözü olan “specialis” sözündən əmələ gəlib və xüsusi deməkdir) – bu və ya digər peşə çərçivəsində müəyyən fəaliyyət növü üçün xüsusi hazırlıq və iş təcrübəsi yolu ilə əldə edilmiş bilik, bacarıq və

vərdisi kompleksidir. Beləliklə, ixtisas anlayışı peşə daxilində əmək fəaliyyətinin fərqləndirilməsini xarakterizə edir (6, s.164).

Hal-hazırda respublikamızda peşəyönümü işi sisteminə aşağıdakı istiqamətlər üzrə fəaliyyət daxildir. Peşə tərbiyəsi – şagirdlərdə borc, məsuliyyət, peşə şərəfi və ləyaqəti hissələrinin formalaşmasını qarşısına məqsəd qoyur. Peşə özünütəyini peşəyönümü işinin nəticəsi kimi nəzərdən keçirməzdən əvvəl peşə özünütəyininin əsas komponentləri arasında qarşılıqlı əlaqəni başa düşmək lazımdır.

Peşə özünütəyini bir çox tədqiqatların obyektidir. Yerli psixoloqlar və pedaqoqlar insanın tələbatlarına onun fəaliyyət funksiyası kimi baxır, ehtiyacları fəaliyyətin vədaredici gücü hesab edirlər. A.N.Leontyev qeyd edir ki, «... tələbat daxili güc kimi yalnız fəaliyyətdə gerçəkləşə bilər» (18, s. 133).

Tələbat ümumi mənada hansısa dəyərə ehtiyac, müəyyən obyektə və ya fəaliyyət prosesinə meyl, məmnuniyyətsizlik və çatışmazlığı hiss etmə, bu çatışmazlığın yerini doldurmaq cəhdi kimi müəyyən edilir (14, s.102).

Bir sıra tədqiqatçıların (F.N. Qonobolin, Q.İ. Şukin, O.V. Yeryomkin) fikrincə, peşə fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində şagirdlərin maraqlarının

inkışafı peşə özünütəyininin mühüm komponentlərindən biridir. Peşəyə maraq şəxsiyyətin peşə baxımından özünütəyini prosesində əsas yer tutur. Marağın nəzərdən keçirilməsinə çoxsaylı psixoloji-pedaqoji yanaşma mövcuddur.

F.N. Qonobolin maraq və meylləri tələbatlarla əlaqələndirir. F.N. Qonobolin qeyd edir ki, tələbat və maraqlar şəxsiyyətin fəallıq mənbəyidir, yəni onun bu tələbatları və maraqları təmin etmək məqsədi ilə fəaliyyətə canatması tələbatlar əsasında yaranaraq yeni tələbat və meyllərin yaranmasına səbəb ola bilər. “İnsanlarda tələbatlar əsasında maraqlar və meyllər yaranır. Marağ dedikdə insanın nəyəsə diqqət yetirmək, hansısa əşya və hadisəni dərk etmək istəyi başa düşülür. Hər hansı fəaliyyətə can atma meyl adlandırılır” (11, s.293).

B.M.Teplov qeyd edirdi ki, tələbatlar insan fəaliyyətinin başlanğıc motivləri olsa da, yeganə və əsas motivləri deyil. İctimai həyat prosesində tələbatlar əsasında insanın maraqları yaranır və bu maraqlar onun fəaliyyətinin motivləri kimi çıxış edir.

Tələbatlar və maraqlar dəyər istiqamətlərinin sonrakı formalaşması üçün şərtidir. «Öz gələcəyini planlaşdıraraq, konkret hadisələri – plan və məqsədləri nəzərdə tutaraq insan hər şeydən əvvəl şüurunda olan dəyərlərin müəyyən ierarxiyasına əsaslanır. Fərd

sosial dəyərlərin geniş spektrində istiqamət alaraq onların arasından onun üstünlük təşkil edən tələbatları ilə daha sıx bağlı olanları seçir. Bu tələbatların predmetləri şəxsiyyət tərəfindən dərk olunaraq onun aparıcı həyatı dəyərlərinə çevrilirlər» (27, s. 258–259).

Dəyərlərin palitrası deyil, məhz iyerarxiyası, prioriteti fərdi dəyər istiqamətlərinin formalaşmasına həlledici təsir göstərir. “Amma nəzərə almaq lazımdır ki, həm ictimai, həm də şəxsi dəyər aspektləri daha çox ümumiləşdirilib və maraq və qabiliyyətlərlə müqayisədə adətən çox sonra formalaşır” (6, s.197).

Dəyərlər, öz növbəsində, motivi təşkil edir. “Dəyərlər fərdi həyat fəaliyyətinin prizması vasitəsilə öz məzmununu dəyişərək fəaliyyətin motivasiya mənbələrindən biri olan şəxsi dəyərlər formasında şəxsiyyətin psixoloji strukturuna daxil olurlar” (27, s.219).

Peşə seçimi motivlərinin üzə çıxarılması məhz nəyin şagirdi bu əmək növünü seçməyə sövq etdiyini bilməyə kömək edir. Bu, şəxsiyyətin dəyərlərə münasibətini aydınlaşdırmağa imkan verir. Tədqiqatçılar A.N.Leontyev, V.S. Merlin, K.K.Platonov, D.N.Uznadze motivasiya sahəsini peşə fəaliyyətində əlaqələndirici vasitə hesab edirlər. Bu əlaqələndirici vasitə insanın hərəkətlərinin məqsəd-

yönlü, şüurlu xarakterini şərtləndirir. Motivə (latın sözü olan *movere* sözündən əmələ gəlib hərəkətə gətirmək deməkdir) özünü fəaliyyətə və ya hərəkətə sövq edən və ya yönəldən maddi və yaxud ideal predmet kimi tərif etmək olar (15, s. 63).

Fəaliyyətin həmişə motivi vardır («əsaslandırılmamış» fəaliyyət – motivi subyektin və ya müşahidəçinin özündən gizlədilən fəaliyyətdir). V.S.Merlin motivi konkret şəraitdə konkret hərəkətə meyl kimi müəyyən edirdi (19, s.191).

P.K.Anoxin, A.N.Leontyev, B.F.Lomovun işlərində fəaliyyətin strukturunun psixoloji təhlili nəticənin obrazının fəaliyyətin əsaslandırıcı komponenti ilə mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəsinin idarəedici təsiri altında formalaşan və yenidən təşkil olunan hərəkətlərin dinamik sistemi kimi verilir. İstənilən fəaliyyət müəyyən motivə cavab verən hərəkətlər sistemidir. Məhz motiv əsas rol oynayaraq bir fəaliyyəti digərindən fərqləndirir, onun spesifik keyfiyyətini müəyyən edir.

Motiv fəaliyyətə meyl və istiqamətlənmə funksiyasından başqa, həm də mənayaradıcı funksiyanı yerinə yetirərək məqsədlərə müəyyən şəxsi məna verir (16, s. 67).

Fəaliyyətin səmərəliliyi və onun baş verməsinin keyfiyyət xüsusiyyətləri çox zaman bu fəaliyyətə hansı

motivlə həvəsin oyadıldığından asılıdır. Motivün özü bir qayda olaraq dərk edilmir. O, bu və ya digər obyekt və ya hadisənin emosional çalarında, onların şəxsi mənasının əks olunması formasında təzahür edə bilər.

A.N.Leontyevə görə, motiv-məqsədlərə çevrilmiş və dərk edilmiş motivlər istisna olmaqla, motivlər çox zaman dərk edilmədiyi üçün fəaliyyətin necə inkişaf etməsi haqqında təsəvvürə malik olmaq lazımdır. Motiv fəaliyyətə sövq edir, məqsəd isə onu yönəldir.

Beləliklə, şəxsi tələbatların dərk edilməsi prosesi baş verir, onların iyerarxiyası qurulur, üstünlüklərin bölgüsü aparılır, maraqlar yaranır ki, onlar da öz inkişaf dinamikasında meyllərə çevrilə bilər, dəyərlər formalaşır, motivlər tərtib olunur, məqsədlər müəyyən edilir, məqsədə çatmağa kömək edəcək və ya mane olacaq xarici şərait öyrənilir. Daha sonra fəaliyyətlə bağlı qərar qəbul edilir, yəni özünütəyin baş verir.

Hesab edirik ki, peşəyönümü işinin hərtərəfli təşkili üçün nəzərə almaq lazımdır ki, şagirdin tələbatlarına təsir etmək çox çətin, onları dəyişdirmək isə daha da mürəkkəbdir.

Tələbatlardan fərqli olaraq dəyərlər doğma deyil, daimi xarakter daşıyırlar. Onlar zamanda və məkanda, insanın bütün həyatı boyunca dəyişirlər. Dəyərlər milli əlamətə görə fərqlənilir

və cəmiyyətin bir sosial-iqtisadi formasiyasından digərinə keçidi zamanı dəyişirlər. Dəyər istiqamətləri sistemi nə isə tamamilə qaydaya salınmış və hərəkətsiz sistem deyil, o, ziddiyyətli və dinamikdir. Həm şəxsiyyətin dünya ilə qarşılıqlı əlaqəsinin əsas, əhəmiyyətli və mühüm dəyişikliklərini, həm də cari, ötəri, müəyyən dərəcədə təsadüfi həyati vəziyyətlərin dəyişməsinə əks etdirir (13, s.15). Onların əhəmiyyətli dərəcədə yenidən istiqamətləndirilməsi dəyərlər sisteminin dəyişməsi, dəyərlərin təkrar qiymətləndirilməsindən xəbər verir. Gənclərin hər yeni nəsili cəmiyyətdə mövcud olan dəyərlərin başqa sistemə (ierarxiyası) münasibətdə şəxsi və peşə özünütəyini həyata keçirir. Demək olmaz ki, yeniyetmə və gənc yaşlarında artıq dəyişməz dəyərlər sistemi mövcuddur, həmçinin yeniyetmənin «dəyərlər xaosunda» yaşadığını da söyləmək olmaz. Məktəbin vəzifəsi şagirdlərə dəyər istiqamətlərini xüsusi qeyd etməkdə, onların prioritetlərini müəyyən etməkdə və bununla da onlara peşə özünütəyini prosesində kömək etməkdir.

Motivlər və məqsədlər dəyərlərlə müqayisədə daha çox hərəkətlidir. Buna görə də məktəbdə peşəyönümü işi maraqların inkişafına, dəyərlərin, motivlərin təşhix edilməsinə və məqsədlərin formalaşmasına yönəldilməlidir. Bu kontekstdə peşəyönü-

mü işində məktəblinin şəxsiyyətinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət ayrılmalıdır. Yuxarı sinif şagirdinin hansı dəyər istiqamətlərini rəhbər tutmasını, peşə seçimində onun motivlərinin nə olduğunu, qabiliyyətini, peşə maraqlarını vaxtında aşkar etmək lazımdır.

Y.İ. Qolovaxın ədalətli olaraq hesab etdiyi kimi, şagirdlərin peşəyönümü onların dəyər istiqamətləri ilə üzvi surətdə əlaqəli olmalıdır (8, s.124). AXI dəyərlər insanın davranışını, fəallığını, onun üçün əhəmiyyətli olan hərəkətlərin istiqamətini müəyyən edən əsas amillərdən biridir. Dəyərlərdə şəxsi və ictimai birləşir, üstünlüklər sıraya düzülür. Şəxsi ziddiyyət yaratmırsa, sosial mühitlə münaqişəyə səbəb olmur, daha çox üstün tutulur (8, s.163).

Hər bir şəxsiyyət onun məqsəd və maraqlarına ən çox uyğun olan dəyərləri mənimsəməyə can atır. A.D.Sazonov insanın peşə fəaliyyətinə uyğun olaraq aşağıdakı dəyərləri ayırır:

Cəmiyyətdə, ən yaxın sosial mühitdə özünü təsdiq etmə;

– əmək kollektivində nüfuz;

– tanışları, dostları tanıma;

– özünü təkmilləşdirmə və özünü ifadə – maraqlı iş;

– öz bilik, bacarıq və qabiliyyətini tətbiq etmə;

– əməyin yaradıcı xarakteri;

– maddi-praktik, əməli dəyərlər – yaxşı qazanc;

– şəxsiyyəti məmnun edən vəzifə, vəzifədə irəliləmə perspektivi. (23, s.84)

A.D.Sazonovun fikrincə, peşə seçiminin motivlərinin öyrənilməsində onların növü və xarakteri aparıcı rol oynayır. Peşə seçiminin motivlərini növünə görə altı qrupa bölmək olar: ümumi əsaslandırma; peşələrin romantikası; idrak xarakterli motivlər; peşənin ictimai əhəmiyyətinin vurğulandığı motivlər; nümunəyə istinad; əsaslandırılmamış seçim.

Xarakterinə görə bütün motivləri dörd qrupa bölmək olar:

– əmək fəaliyyətinin bu istiqamətinin seçiminin məqsəduyğunluğunu dəqiq və əsaslı şəkildə əsaslandıran motiv;

– aydın olmayan, kifayət qədər əsaslandırılmamış motivasiya;

– mütərəddid, əsassız motivasiya;

– heç cür əsaslandırılmamış motivasiya. (23, s.85)

Peşə baxımından özünüdərin məqsədi ilə məktəblinin şəxsiyyətinin öyrənilməsi prosesində onun peşə-maraqları böyük əhəmiyyət kəsb edir. Peşə marağı dedikdə peşəyə bilavasitə emosional əməli-idraki münasibət başa düşülür və bu münasibət əlverişli şəraitdə şəxsiyyətin motiv və məqsədləri üst-üstə düşən konkret peşə fəaliyyətinə istiqamətlənməsinə keçid edir (12, s.37). Belə ki, peşə marağı fəaliyyətdə yararlı və inkişaf edir, buna görə də

onun mühüm xarakteristikalarından biri şəxsiyyətin məqsədyönlü fəaliyyətidir.

Peşə marağı şəxsiyyətin peşə istiqamətinin formalaşmasına imkan yaradır. Peşə istiqaməti şəxsiyyətin fəaliyyətini istiqamətləndirən sabit motivlərin iyerarxiyası və ya məcmusu kimi müəyyən edilir (19, s.107).

Ancaq məlum olduğu kimi, şəxsiyyətin fəaliyyəti yalnız sözün əsl mənasında meyllərlə–tələbatlar, motivlər, məqsədlər, maraqlarla deyil, həm də bilik, bacarıq və vərdislərlə müəyyən edilir. İnsanın qabiliyyəti bilik, bacarıq və vərdislərə münasibətdə müəyyən imkan kimi çıxış edir. İlk peşə diaqnostikası insanın meyl və qabiliyyəti kimi keyfiyyətlərinin üzə çıxardılmasını nəzərdə tutur. Peşəyönümü işinin effektivliyini müəyyən etmək üçün şagirdlərin peşə baxımından özünüdərinin dinamikada («girişdə» və «çıxışda» vəziyyət) nəzərdən keçirmək, yeniyetmənin və gənc oğlanın (qızın) şüurunda hansı əhəmiyyətli dəyişikliklərin baş verdiyini görmək lazımdır. Dəyərlərin, motivlərin və məqsədlərin formalaşması, maraqların və qabiliyyətlərin inkişafı prosesinin necə getdiyini izləmək vacibdir. İ.S.Kona görə, peşə seçimi uşaqlıqda başlanır və erkən gənclikdə başa çatır və bu zaman insanın bütün sonrakı həyatına təsir edəcək qərar qəbul etmək lazımdır (15).

Məktəb mərhələsinin hər bir dövründə peşəyönümü işinin müxtəlif məqsədlərinin gerçəkləşdirilməsi zəruridir:

- ibtidai məktəb (1–4) – peşə dünyası, müxtəlif fəaliyyət növlərində iştirak vasitəsilə insanın həyatında əməyin rolu anlayışı haqqında təsəvvürlərin formalaşması;

- əsas məktəbin birinci pilləsi (5–7-ci siniflər) – peşə seçimi ilə bağlı maraq və qabiliyyətlərin inkişafı;

- əsas məktəbin ikinci pilləsi (8–9-cu siniflər) – peşə motivasiyasının, əsas qabiliyyət və meyllərin şəxsən təhlil olunmasına hazırlığın formalaşması;

- yuxarı siniflər (10–11-ci siniflər) – özünütəyinin dəyər-məna cəhətinin formalaşması, şagirdlərin peşə planları və niyyətlərinin təyini, ayrı-ayrı fənlərin dərinədən öyrənilməsi vasitəsilə qabiliyyətlərin inkişafı.

N.S.Pryajnikov müxtəlif yaş qrupları üçün real peşəyönümü üzrə köməyin formalarını nəzərdən keçirir (24, s. 21).

Peşəyönümü işi həm dərstdə, həm də ondan kənarda həyata keçirilə bilər. Praktiki olaraq bütün tədris fənləri şagirdləri müxtəlif peşə fəaliyyəti haqqında məlumatlandırma bilər. Məhz dərstdə pedaqoq şagirdlərə peşələrə dair müəyyən biliklər barədə məlumat verməli; peşələrin sosial, iqtisadi və psixoloji tərəflərini açmalı; şagirdləri seçilmiş peşələrə yiyələnmə yolları

haqqında məlumatlandırmalı; dəyər istiqamətləri, davamlı peşə maraqları və peşə seçiminin motivlərini formalaşdırmalıdır. Dərstdə peşəyönümü işinin uğuru bir çox hallarda müəllimin peşəyönümü materialını proqram materialı ilə əlaqələndirmək, yuxarı sinif şagirdlərində bu və ya digər fəaliyyət növünə müsbət münasibət formalaşdırmaq bacarığından, onun biliyindən və təlim metodlarına yiyələnməsindən asılıdır. Dərstdən kənar söhbətlərin, ekskursiyaların, bu və ya digər peşənin nümayəndələri ilə görüşlərin təşkili mümkündür. Valideynlərlə iş məktəbin peşəyönümü işində vacib halqadır. Təcrübə göstərir ki, yuxarı sinif şagirdlərinin peşə özünütəyini problemləri çox zaman onların şəxsiyyət kimi inkişaf etməməsinin nəticəsidir ki, bunun da əsasında ailə tərbiyəsinin çətinlikləri – valideynlərin böyüməkdə olan uşaqlarla bağlı öz vəzifələrini dərk etməməsi, valideynlərin avtoritar təzyiqə və hiperqəyyumluğa meyli olması durur ki, bu da şəxsiyyətin inkişafını ləngidir və ən başlıcası, peşə baxımından özünü təyin etməsinə mane olur. Adətən valideynlər öz uşaqlarının həyat və peşə planlarının təyin olunmasında fəal iştirak edirlər. Bununla yanaşı, peşə seçimi və təhsil yollarının müəyyən edilməsi məsələləri həm şagirdlərin özləri, həm də onların valideynləri üçün çətin vəzifədir.

İ.S.Konun qeyd etdiyi kimi, valideynlərin birbaşa psixoloji təzyiq yolu ilə peşə seçimi prosesini sürətləndirmək cəhdləri, bir qayda olaraq, mənfi nəticələr verir. Uşaqlarda həyəcana, bəzən isə hər cür özünütəyindən və ya ümumiyyətlə nə isə seçməkdən imtinaya səbəb olur. Valideynlərin «düzgün» seçim haqqında təsəvvürləri çox zaman real həyatdan geri qalır və daha çox ölkənin artıq geridə qalmış sosial-iqtisadi inkişaf dövrləri ilə əlaqələndirilir. Bunun səbəbi əmək bazarında çoxlu sayda yeni peşənin yaranmasındadır (15, s. 200).

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: 2003, 540 s.

2. Əliyeva K.R., Cabbarov R.V. Şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsi və həyat planları // Təhsil Problemləri İnstitutunun Elmi Əsərləri, 2010, №4, s. 55-66

3. Əliyev B.H., Əliyeva K.R., Cabbarov R.V. Pedaqoji psixologiya. Bakı: 2011, 256 s.

4. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Ozan, 1998, 368 s.

5. Абульханова-Славская К.А. Стратегии жизни. М.: Мысль, 1991, 299 с.

6. Педагогический Энциклопедический словарь / Под ред. Бим-

Апарılmış tədqiqatların (1,2,4,5) təhlili göstərir ki, peşə seçimi gənclərdə onların maraqlarına, istəklərinə, meyllərinə, bacarıqlarına müvafiq olaraq və müxtəlif profilli mütəxəssislərə olan ictimai tələbat nəzərə alınmaqla peşə baxımından özünütəyinin, şüurlu və əsaslandırılmış peşə seçiminə hazırlığın formalaşmasına yönəldilmiş tədbirlər sistemidir. Yeniyetmələrdə peşə seçimini istiqamətləndirmək üçün ilk növbədə onların maraq və meyllərinin nəzərə alınması və özünüaktuallaşdırma motivinin inkişaf etdirilməsi nəticəsində daha adekvat seçimlərin həyata keçirilməsinə zəmin yaratmaq lazımdır.

Бада Б.М.М. Большая Российская энциклопедия. 2002. 528 с.

7. Выготский Л. С. История развития высших психических функций // Собр. соч. М.: Педагогика, 1983, Т. 8, 328 с.

8. Головаха Е.И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи / Е.И. Головаха. Киев. 1988. 198 с.

9. Грохольская О.Г. Введение в профессиональную деятельность: учеб. пособие для вузов. М.: Дрофа, 2011, 191 с.

10. Годфура Ж. Что такое психология. 1. Т. М.: 1993, 416 с.

11. Гонаболин Ф.Н. Психология / Ф.Н. Гонаболин. М. 1964. 342 с.

12. Захаров Н.Н. Профессиональная ориентация школьников: учебное пособие для студентов / Н.Н.Захаров. М. Просвещение. 1988. 272 с.
13. Климов Е.А. Как выбирать профессию / Е.А. Климов. М.: Просвещение. 1990. 150 с.
14. Колбановский В.Н. Потребности как источник активности / В.Н. Колбановский // Материалы 2-й межвузовской научной конференции по проблеме психологии воли. Рязань. 1967. 254 с.
15. Кон И.С. Психология ранней юности / И.С. Кон. М.: Просвещение. 1989. 254 с.
16. Коннычева Г.Г. Формирование мотивационной готовности к профессиональному самоопределению лицеистов: Дис.... канд. пед. наук. / Г.Г.Коннычева. Саратов. 2001. 143 с.
17. Кузнецова Г. И. Особенности отношения подростков к различным видам общественно полезной деятельности. В сб.: Проблемы психологии современного подростка. М.: 1982, с. 39-47.
18. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. М.: Политиздат. 1975. 304 с.
19. Мерлин. В.С. Психология индивидуальности . М.: МПСИ, 2005, 544 с.
20. Методика воспитательной работы / Под ред. В.А. Слостенина. М. 2002. 144 с.
21. Назаренко В.В. Личностное самоопределение старшеклассников в контексте социальных изменений в российском обществе / В.В. Назаренко // Сборник: Психолого-педагогические исследования. Барнаул. 1997. С. 56–58.
22. Платонов К.К. О системе психологии / К.К. Платонов. М., 1972. 321 с.
23. Профессиональная ориентация учащейся молодежи / Под ред.
24. А.Д. Сазонова. М.: Просвещение. 1988. 223 с.
25. Пряжников Н.С. Методы активизации профессионального и личностного самоопределения / Н.С. Пряжников. М. 2002. 400 с.
26. Пряжников Н.С. Школьная профориентация: мечты и реальность / Н.С. Пряжников // Школьный психолог. 2003. №4. С. 12–13.
27. Психология личности в трудах отечественных психологов / Под ред. Л.В.Куликова. СПб. 2002. 480 с.
28. Психология. Словарь / Под общ. Ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошенко. М.: Политиздат. 1990. 494 с.
29. Рыбников Н.А. Психология и выбор профессии / Н.А. Рыбников. М. 1918. 54 с.
30. <http://www.psynavigator.ru/articles.php?code>
31. http://sergeychet.narod.ru/socio/motiv/cht5_edition1.html

**Проблема выбора профессии у подростков и
направления ее исследования**

Абстракт

Статья посвящена изучению проблемы выбора профессии у подростков и направлений ее исследования. Здесь говорится о проявлениях выбора профессии в подростковом возрасте, указываются способы и средства ее адекватного формирования. В статье анализируются исследования, посвященные профориентации, системно изучаются психологические стороны выбора профессии. Отмечается, что работа по профориентации может осуществляться как на уроке, так и в неурочное время. Практически все учебные дисциплины могут информировать школьника о различных видах профессиональной деятельности. В заключение автор статьи приходит к выводу, что для того чтобы придать направление выбору профессии у подростков, прежде всего необходимо учитывать их интересы и наклонности, создавая почву для реализации более адекватных выборов в результате развития мотива самоактуализации.

**Trade choice problem at teenagers and a directions of its research
Abstract**

The article is devoted to studying of a trade choice problem at teenagers and directions of its research. Here it is spoken about displays of a choice of a trade at teenage age; ways and means of its adequate formation are specified. In article the researches devoted to vocational guidance are analysed, is system psychological aspects of a choice of a trade are studied. It is noticed, that work on vocational guidance can be carried out as at a lesson, and at an inopportune time. Practically all subject matters can inform the pupils on various kinds of professional work. In summary the author of article comes to conclusion, that to give a direction to a choice of a trade at teenagers, first of all it is necessary to consider their interests and bents, creating conditions for realisation of more adequate elections as a result of development of self-actualisation motive.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №2)

Rəyçi R.H. Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 08 dekabr 2017-ci ildə daxil olmuşdur

Yeniyetmələrdə özünütəyinetmə və peşəseçimin xüsusiyyətləri

Xatirə İbrahimova

*Bakı Dövlət universitetinin Sosial və
pedaqoji psixologiya kafedrasının dissertantı
E-mail: xatira_ibrahimova@yahoo.com*

Açar sözlər: yeniyetmələr, özünütəyinetmə, yaqlılıq hissi, peşəseçimi, peşə fəaliyyəti

Ключевые слова: подростки, самоопределение, чувство взрослости, выбор профессии, профессиональная деятельность

Key words: teenagers, professional direction, self – realization, directions of self – determination, factors

İnformasiyanın sürətlə artdığı müasir cəmiyyətdə yeniyetmələrin özünütəyinin peşəyönümünə təsirinin psixopedaqoji məsələlərinin araşdırılması mühüm bir məsələ kimi ortaya çıxır. Yeniyetməlik yaş dövrü şəxsiyyətin inkişafında çətin və mürəkkəb dövr olduğu üçün problemin həllinə və işin təşkilinə dair pedaqoji-psixoloji mənbələrə və faktlara istinad edilmədən yeniyetmələrdə peşəyönümünü istiqamətlərini müəyyən etmək olmaz. Başqa bir tərəfdən müasir yeniyetmələrdə özünütəyinin istiqamətlərini müəyyən etmək üçün əvvəlki tədqiqatların və statistikanın araşdırılması zəruridir. Yeniyetməlik yaşını çox zaman “cəmiyyətdə mövqe qazanmağa gedən yol” kimi qəbul edirlər. Bir sözlə, bu yaş cəmiyyətə daxilolma dövrü hesab edirlər.

Yeniyetmə mənəvi cəhətdən kamilləşdikcə cəmiyyətdə mövqe qazanmaq gücü olan varlığa çevrilir. Tədqiqatlar göstərir ki, yeniyetmələrin adekvat özünü təyinində və yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasında demək olar ki, mənəvi tərbiyənin rolu çox böyükdür. Mənəvi tərbiyə çoxsahəli, həm də mürəkkəb bir prosesdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, yeniyetmənin mənəvi tərbiyəsi düzgün qurulmadıqda, o fiziki gücünü fətişləşdirə bilər. Elə bu baxımdan da yeniyetmə oğlan və qızlarda nəinki cinsə məxsus keyfiyyətlər, həm də onların mənəvi məzmunu haqqında düzgün təsəvvürü yaratmaq lazımdır. Mənəvi-psixoloji tərbiyə özünütəyinin istiqamətlərinin düzgün formalaşmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Yeniyetmələrdə özünütəyinin istiqamətlərinə yaqlılıq

hissinin inkişafı və meylliliyi də önəmli təsir göstərir. Yaşlılıq hissının inkişafı və meylliliyi yeniyetməni gələcək həyata hazırlamaq üçün ictimai cəhətdən zəruridir. Bu xeyli vaxt tələb edən mürəkkəb prosesdir, lakin tamamilə mümkündür.

Azərbaycan psixoloqu Q.Əzimov yazır: “Yaşlılar, valideynlər, müəllimlər, psixoloqlar yeniyetmənin müstəqilliyini hüquq və vəzifələrini genişləndirməli, həyat və fəaliyyətin müxtəlif sahələrində yaşlı adam kimi iştirak etmək-yaşlılar aləminə daxil olmaq üçün ona şərait yaratmalı, bilavasitə köməklik göstərməlidirlər. Əks halda yeniyetmə bu aləmə onların köməyi olmadan daxil olur. Belə halda onlara yoldaşları, dostları, başqa yaşlılar kömək göstərirlər. Yaşlılar yeniyetmələrə öz münasibətlərini dəyişmədikdə, onların arasında müxtəlif səviyyələrdə ixtilaflar yaranmağa başlayır. Yaxşını pisdən seçməyi bacaran yeniyetmə valideynlərin mənəvi həyatından qidalanır və pöhrələnir, mənəviyyatca saflaşır” (3,s.38).

Problemi araşdırarkən yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasında və tərbiyəsində üstünlük (dominantlıq) təşkil edən bir sıra məqamları nəzərə almaq lazımdır. Belə ki, yeniyetmənin həyatında cinsi yetişkənliyin başlanması kimi fizioloji proseslər (reaksiyalar) xüsusilə ciddi təsir göstərir. Bu dövrdə oğlanlar kişiləşir, qızlar isə

qadınlaşır. Aparılmış tədqiqatlarda (1,2,13,17) yeniyetmənin özünü-təyinində rast gəlinən əsas xüsusiyyətlər aşağıdakılardan ibarətdir.

- Özünü yaşlı adam kimi aparmaq hissi və meylinin formalaşması;
- Yeni tip qarşılıqlı münasibətlərin yaranması;
- Sərvət meylinin təşəkkülü;
- Özünüqiymətləndirmənin formalaşması;
- Mənlik şüurunun inkişafa başlanması;
- Ünsiyyət qurmaq meylinin güclənməsi.

Görkəmli Ukrayna pedaqoqu A.S.Makarenko qeyd etmişdir ki, uşaqlar ailədə qeyri-cinsi məhəbbət təcrübəsi əsasında, cinsi məhəbbətə hazırlıq alırlar. Bu hazırlıq onlara sonrakı mərhələlər üçün lazım olur. A.S.Makarenko yazır: “Ailə həyatında valideynlər arasında söz-söhbət olur. Mübahisəli məsələləri mütləq uşaqlardan kənarda həll etmək lazımdır, valideynlər uşaqları öz söz-söhbətlərinə cəlb etməməlidirlər. Xüsusilə uşaqların yanında başqaları haqqında ədəbsiz söz söyləmək, kobudluq etmək, şit, nalayiq lətifələr danışmaq olmaz. Digər tərəfdən də qızlarda da oğlanlara qarşı bir yoldaş dost səmimilik kimi diqqətli və qayğılı münasibət tərbiyə etmək lazımdır” (6, s.-358).

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir insanın həyatında peşə fəaliyyəti

mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Peşə-
mək fəaliyyəti növü insanın bilik,
bacarıq və vərdislərlə müəyyən fə-
aliyyət sahəsinə hazırlıq prosesidir.
Peşə insan cəmiyyətində yaranmış-
dır. Texniki tərəqqinin inkişafından
asılı olaraq peşələrin xarakteri dəyiş-
məsidir.

Məktəbdə təhsil və onun səviyyəsi,
fənlərə seçici münasibət peşə seçi-
mində zəruri faktlar kimi inkişaf edir.
Uşaqların nəyə maraq göstərməsi,
hansı sahədə qabiliyyətlərin olması
da əsas götürülür. Yeniyetməlik döv-
ründə peşəyönümü emosional çalar-
larla özünü büruzə verir. “Mən həkim,
yaxud müəllim olacağam” fikrini
özünəməxsus halda izah edirlər. IX
sınıfdən sonra bir qrup məktəblilərdə
peşə seçimi aktual xarakter kəsb edir.
Orta ümumtəhsil tam məktəbi bitir-
ənlərdən peşəni təsadüfi seçənlər də
olur. Kim olmalı? sualı onları hər an
düşündürür narahat edir. Bu prosesdə
yeniyetmələrin fərdi-psixoloji xüs-
siyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Yeniyetməlik yaş dövrü özünün
məzmununa və inkişaf istiqamətinə
görə insanın yetişməsinin olduqca
mürəkkəb pilləsidir. Bundan başqa
yeniyetmənin yaşadığı və inkişaf etdiyi
sosial mühiti və təlim-tərbiyə şəraiti,
özünü-təyinin yeni səviyyəsinin
formalaşması üçün katalizatorudur. O,
cümlədən göstərilən səbəblər arasında
yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşma-

sının başlanğıcında informasiya ko-
mmunikasiya texnologiyalarının inki-
şafını, yeniyetmənin koqnitiv və yeni
şəraitə uyğun psixososial inkişafı və
baş verən hadisələri, yeni yanaşmaları
aid etmək olar.

Yeniyetmələrin özünü-təyini kimi
problem sosial-psixoloji aspektlərdən
elmi yanaşma, insan cəmiyyətinin
özünün yarandığı dövrdən etibarən
problemin formulə edilməsi qədim
tarixə malikdir.

Müasir şəraitdə yeniyetmələrdə
özünü-gerçəkləşdirmənin xarakteri və
səviyyəsi əvvəlki illərə nisbətən kəskin
dəyişməyə məruz qalmışdır. Bunu
aparılmış bir sıra tədqiqatlar da sübut
edir. Özünü-təyinin xarakteri və sə-
viyyələri şəxsiyyətin real və potensial
imkanlarının istiqamətlənməsinə,
“Mən”in gerçəkləşdirilməsinə ciddi
təsir göstərir. Yeniyetmələrdə özünü-
təyin onların özünüqiymətləndirmə-
sində, özünüdərkində, özünü-gerçək-
ləşdirməsində mühüm rol oynayır (7).

Yeniyetmələrdə özünü-təyin prosesi
yeniyetmənin kollektivdəki mövqeyi,
eyni zamanda ictimai münasibətlər
sistemində tutduğu vəziyyətdən asılı
olaraqöz istiqamətini dəyişə bilər. Be-
lə ki, onlar bu yaşda “kiçik” uşaqdan,
böyük “uşağa” çevrilir. Bu yaş döv-
ründə onlarda şəxsiyyətin inkişafı, bu
sahədə özünü göstərən dəyişikliklər,
onda yaşlılıq hissinin formalaşması,
yeni tip qarşılıqlı münasibətlərin mey-

dana gəlməsi, sərvət meyllərinin təşəkkülü, özünüqiymətləndirmənin formalaşması, mənlilik şüurunun inkişafı başlaması özünütəyinetməyə təsir göstərərək onun potensial imkanlara uyğunluğunu təzahür etdirir.

Bu yaş dövründə yeniyetmə şəxsiyyətin strukturunda nəzərə çarpan və özünütəyin prosesinə hərtərəfli təsir göstərən əsaslı dəyişikliklərdən biri özünüdərkətmənin inkişafında keyfiyyətli irəliləyiş baş verməsindən ibarətdir. Psixoloji tədqiqatlardan məlumdur ki, yeniyetmənin özünüdərk etməsində baş verən dəyişikliyi, eləcə də yaşlılıq hissinin yaranmasını yeniyetməlik dövrü başlanğıcının psixoloji meyarı hesab edirlər. Yaşlılıq hissi öz mənşəyinə görə sosial xarakter daşıya bilər. O, elə bir şəraitdə yarana bilər ki, uşaq bu vaxt hələ faktiki olaraq yeniyetməlik yaşına çatmamış olsun, lakin yaşlılarla münasibətində o, heç də uşaq mövqeyində dayanmır. Yeniyetmənin fəaliyyətində yaşlılara məxsus bir sıra işlər diqqəti cəlb edir. Yaşlı adamlarla birgə fəaliyyət, onların etimadını qazanmaq uşaqda obyektiv sosial yaşlılıq statusu yaradır və onun özü haqqında təsəvvürləri tamamlayır.

Yeniyetmədə əmələ gələn xüsusi yaşlılaşma hissi onun şəxsiyyətinin strukturunda nəzərə çarpan başlıca psixoloji törəmə olub yeniyetmənin adamlara, ətraf aləmə olan fəal həyat

mövqeyini ifadə edir; xüsusi sosial fəallığın, meyl və təəssüratlar sisteminin istiqamət və məzmununu müəyyənləşdirir. Bu da yekununda yeniyetmənin sosial fəallığı yaşlılar aləmi və onların münasibətlərində mövcud olan davranış tərzləri, tələbləri və normalarının mənimsənilməsini yüksək sürətdə dərk etmək qabiliyyətində özünü göstərir. Yeniyetmənin sonrakı inkişafı üçün bu xüsusiyyətlərin olduqca böyük əhəmiyyəti vardır. Eləcə də yeniyetmələrin özünü təyinetməsində Ə.Ə.Qədirovun apardığı tədqiqatlar onu deməyə əsas verir ki, onlar özünün bütün rəftar və davranışlarında yaşlılara oxşamağa, onların hüquq və vəzifələrini mənimsəməyə çalışırlar (5).

Peşə seçiminə aliənin üzvlərinin, xüsusilə də valideynlərin təsiri böyükdür. Hələ valideynlər kiçik yaşlardan başlayaraq uşaqların gələcəkdə hansı peşə dalınca getmələri haqda fikirləşir, onların gələcək talelərini düşünürlər. Peşəni düzgün seçmək yeniyetmə gənclərin gələcək talelərini həll edir. Kim olmalı, sualı onları daim düşündürür, narahat edir. Valideynlər yeniyetmələrin potensial imkanlarından və maraqlarından çıxış edərək onları peşə seçiminə istiqamətləndirməlidirlər.

Tədqiqatlar göstərir ki, yeniyetmələrin aşağıdakı temperament tiplərinə uyğun peşə seçimi etməsi həyatda,

istehsalatda və cəmiyyətdə onların lazımi uğur qazanmasına səbəb ola bilər:

1. Sanqviniklər - menecer, müəllim, həkim, sürücü, dispetçer, pilot, tibb bacısı, psixoloq, tərbiyəçi, təşkilatçı, satıcı, ofisiant və s.

2. Xoleriklər - kaskadçı (Sirkdə atdan düşmə, üsul), professional idmançı, televiziya müxbiri, artist, diplomat, jurnalist, djey, sahibkar və s.

3. Melanxoliklər - incəsənət xadimi, rəssam, dərzi, modelyer, rəngsaz, şəkillərin surətini çıxaran, bəstəkar, yazıçı, baytar, həkim, geoloq, aqronom, zootexnik, mühasib, maşın ustası, çilingər, xarrat, radiomexanik və s. peşələrini seçməsi tövsiyə olunur (8, s.150). Deməli bir sıra amillərlə yanaşı temperament xüsusiyyətləri də peşə-seçiminə ciddi təsir göstərir. Bu amil mütləq nəzərə alınmalıdır.

Görkəmli rus psixoloqu E.A.Klimov peşəni şəxsiyyətin ifadəsi, fəaliyyəti, cəmiyyətin tarixi inkişafının məcmusu kimi xarakterizə edir. E.A.Klimovdan fərqli olaraq V.Q.Pryajnikov peşəni nisbətən dar mənada xarakterizə edir: peşə-insanın cəmiyyət həyatında iştirakı vasitəsilə fəaliyyətin icra olunmasıdır. Bu keyfiyyətlər nəzərə alınaraq, seçilmiş peşə sahəsində uğur qazanmaq olar. Bu zaman peşənin normativ səviyyəsi psixoloji keyfiyyətləri və xüsusiyyətləri, fəaliyyət üçün zəruri keyfiyyətləri nəzərə alınmalıdır (9, s.65).

Peşədə insanın sosial rolu (statusu) kollektivə uyğunlaşması (adaptasiyası) vacibdir. Peşə adaptasiyasında şəxsin sosiallaşması və sosial identikliyi prosesi baş verir. Peşə situasiyaları dəyişdikdə yeni psixoloji keyfiyyətlər də formalaşır və şəxsiyyətin strukturu əsaslı dəyişiklik yaranır. Bu zaman yeni tələblər üzə çıxır "Peşə - ailə - sosial - iqtisadi şərait".

Statistik rəqəmlər göstərir ki, yer üzündə 20 mindən çox peşə vardır. Hər bir peşənin isə özünəməxsus xüsusiyyətləri diqqəti cəlb edir. Peşə seçiminin, yaxud peşə oriyentasiyasının elmi prinsiplərinin müəyyən edilməsinə müxtəlif yanaşmalar olsa da, onları ümumi məxrəcə gətirən prinsiplər mövcuddur. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) Şüurluluq prinsipi. Peşəni daha yaxşı və dərinlən bilməkdir. Hansı psixofizioloji tələbləri vardır? Nə kimi əhəmiyyəti vardır? Perspektivi necədir?

2) Müstəqillik prinsipi. Yəni məsələlərlə yanaşı, məktəblinin müstəqil olaraq peşə seçməsidir.

3) Peşənin azad və sərbəst seçilməsi prinsipi. İnsanlar öz fərdi-psixoloji keyfiyyətlərinə uyğun cəmiyyətin marağını əsas götürərək peşə seçirlər. Lakin bu seçim kortəbii xarakter daşıyır. Peşənin ağırlığını, çətinliyini nəzərə almalıdırlar. Bu prinsiplər yeniyetmələri düzgün istiqamətləndirir.

Aparılmış tədqiqatların(1,5,7,8,12) təhlilindən çıxış edib peşə oriyentasiyasının təşkilinin diaqnostik və tərbiyəvi aspektlərini qruplaşdırma bilərik:

1. Diaqnostik aspekt. Şəxsiyyət keyfiyyətlərinin əməyin növlərinə, peşəyə yönəlməsidir. Burada pedaqoji müşahidə: əmək məhsullarının toplanması və təhlili, inşa yazıları, uşaqların məktəbdə hərəkətlərinin təhlili, ictimai yerlərdə söhbət, intervü xarakteristikalarının ümumiləşdirilməsi, statistik metod, test, pedaqoji eksperiment variantlarından istifadə olunur. Diaqnostik aspekt daima prosesin gedişində ifadə olunur.

2. Tərbiyəvi aspekt - diaqnostik aspektlə əlaqədardır. Peşə maraqları, niyyətləri, motivləri tərbiyəvi xarakter daşıyır. Peşə-seçmə yaradıcı fəaliyyət olduğunu nəzərə alsaq, bu proses uşaqlıq illərindən başlayır. Görkəmli psixoloq L.S.Viqotski deyirdi ki, onlar bu dövrdə yeni hərəkətlər, yeni obrazlar yaradır.

Psixoloji ədəbiyyatlardan (7,8,9) məlum olmuşdur ki, peşə seçmədə bir sıra tədbirlər həyata keçirilməlidir.

1. Məktəblilərlə peşə və onun əhəmiyyəti haqqında söhbətlər aparılmalıdır.

2. Peşə texniki məktəblərə, iş yerlərinə ekskursiyalar təşkil olunmalıdır.

3. Peşəyönümə dair test tapşırıqları həyata keçirilməli (məktəb praktik psixoloqları tərəfindən).

4. Məktəblərdə yüksək peşəkarlıq

göstərən işçilərin əmək fəaliyyətini səciyyələndirən sərgi düzəldilməlidir.

5. Məzunlarla qabaqcıl əmək adamları, əmək qəhrəmanları ilə, müəllim və alimlərlə, sənət adamları ilə görüşlər təşkil olunmalıdır.

Peşə psixologiyasının öyrənilməsinin görkəmli tədqiqatçısı E.A.Klimov peşələri insan əməyinin predmeti olmaqla 5 əsas tipə bölmüşdür.

1. “İnsan - insan” əmək predmeti insandır. (məs. müəllim, həkim və s.).

2. “İnsan – texnika” - əməyin predmeti maşın, dəzgah, aparat, alət və s. (məs. traktorist - mexanizator, uzist - həkim, linqvistik, maşinist və s.).

3. “İnsan- təbiət - əməyin” predmeti torpaq, su, heyvan (geoloq, zootexnik, baytar, aqronom və s.).

4. “İnsan - tanış sistem” predmeti şərti işarələri, formullar, söz (məsələn mühasib, korrektor, proqramçı, stenoqrafist, makinaçı və s.).

5. “İnsan - bədii obraz”. Əməyin predmeti bədii obraz, obrazın elementləri (məs. zərgər, suvaqçı, aktyor, rəssam, bəstəkar).(8).

Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən tiplərə uyğun peşə seçimini şagirdlərin arzu və maraqlarını, qabiliyyətlərini nəzərə almaqla müxtəlif psixoloji tədqiqat metodları vasitəsilə öyrənmək mümkündür.

Psixoloqlar peşə seçiminin bir sıra komponentlərini (ünsürlərini) də müəyyən etmişlər.

1) Peşə maarifləndirmə işi sistemli halda aparılmalıdır. Peşələr haqqında onun əhəmiyyətliyi, cəmiyyətdə mövqeyi, əraziyə yaxınlığı və s. izah olunmalıdır.

2) Peşə məsləhəti - mühüm komponent kimi diqqəti cəlb edir. Peşə istiqaməti, maraqları formalaşır.

3) Peşə məsləhəti - məlumatlı, pedaqoji, psixoloji xarakterli olub, şagirdlərin çoxsaylı suallarına cavab vermək iqtidarında olmalıdır.

4) Peşə seçimi - motivlər əsasında düzgün istiqamətdə seçim edilməlidir.

5) Peşə adaptasiya (alışma, uyğunlaşma) - Peşə sahəsində şərait yaradılmalıdır ki, psixofizioloji adaptasiya prosesi baş versin. Əməyin xarakteri, şəraitin yaradılması, peşənin insanın ürəyincə olması və s. amillər peşəyə adaptasiyanı stimullaşdırır (8).

Peşə hazırlığına yeniyyətlərin bilik, bacarıq; şəxsi keyfiyyətləri daxil edib, onu şüurlu fəaliyyəti kimi nəzərdən keçirərkən onun strukturuna aşağıdakıların daxil edilməsi zənnimizcə, məqsəduyğundur:

– Seçilən peşəyə münasibət - motivasiya - qiymət komponenti;

– Zəruri biliklər - koqnitiv komponent (əmək şəraitindəki müvafiq dəyişkənlikləri təsəvvür etmək, biliklərə yiyələnmək və s.);

– Fəaliyyətə adekvat tələblər, peşədə xarakter xüsusiyyətləri, qabiliyyətlər, qavrama, təfəkkür, emosional

və iradi proseslər - əxlaqi komponent və emosional - iradi davamlılıq;

– Kommunikativ komponent-əlaqə yaratmaq qabiliyyəti, empirik qabiliyyət.

Bütün bunlar göstərir ki, şəxsiyyətin sərvət meyli ilə idealları onun tələbatlar sistemi, xüsusən də fəaliyyətə təhrikedici amillərlə-yəni fəaliyyətin motivasiyası ilə sıx surətdə bağlıdır. Konkret fəaliyyət növü ilə əlaqədar olaraq həmin sistemə diqqət yetirmək, nəzər salmaq nəinki elmi, həm də praktik cəhətdən çox böyük əhəmiyyət daşıyır.

Təlim fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinin dərk edilməsində, təhsil – strategiyalarının peşəseçmədə yeniyyətlərin bütünlüklə qabiliyyətlərinin öyrənilməsi, aşkar edilməsində psixoloqların, müəllimlərin, yeniyyətlərin özlərinin və eləcə də valideynlərin köməyi danılmazdır. Məsləhət və tövsiyələrlə onları müsbət istiqamətə yönəldə bilər. Ən əsası da yeniyyətlərə məsləhət verərkən onlarda öz gücünə inamı formalaşdırmaq mümkündür. Tədris prosesində və sinifdən xaric işlərdə yeniyyətlərə veriləcək psixoloji tövsiyələr, iqtisadi biliklər və tərbiyə işi ayrı-ayrı siniflər üzrə yaş dövrünü nəzərə almaqla sistemləşdirilməli, ümumiləşdirilməlidir. Belə ki, yeniyyətlərə tədris prosesində təşəbbüskarlıq, məsuliyyətlik, təvazökarlıq, dözümlülük, yerinə yetirilən işə könüllü, ürəklə şüurlu olaraq həvəslə

yanaşmaq, qətiyyətli və məqsədyönlü olmaq kimi keyfiyyətlər aşılmalıdır. Yarışa, rəqabətə davamlı, əmək bəhşləşməsinə yaxından qoşulmağa cəhd göstərməyə yeniyetmələrdə inam yaratmağı bacarmalıdır. Bir həqiqət də vardır ki, məktəbdə təhsil və onun

səviyyəsi, fənlərə seçici münasibət, peşə seçimində zəruri faktlar kimi inkişaf edir. Uşaqların nəyə maraq göstərməsi, hansı sahədə özünügerçəkləşdirməsi, qabiliyyətlərinin olması, özünütəyini də nəzərə alınan məsələlərdəndir.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı: Təhsil, 2008, 134 s.
2. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Ozan, 1998, 368 s.
3. Əzimov.Q.E. Psixi inkişaf və tərbiyənin müasir problemləri. Bakı: ADPI, 2004, 338 s.
4. Həmzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı: Adiloğlu, 2003, 282 s.
5. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası. Bakı: Maarif, 2002, 386 s.
6. Makarenko A.S. Ailə tərbiyəsi. Bakı: 1970, 435 s.
7. Выготский Л.С. Психология. М.: АПРЕЛ-ПРЕСС, 2002, 1008 с.
8. КлимовЕ.А. Психология профессионального самоопределения. М.: Академия, 2010, 304 с.
9. Пряхников Н.С. Профориентация в школе: игры, упражнения, опросники. М.: ВАКО, 2005, 288 с.
10. Jabbarov R. (2017). Factors affecting the development of self-realization among students of different professions // Science and Education, Vol. 8, Issue 9; 2017, p.75-87
11. Carl Lamote & Nadine Engels (2010). The development of student teachers' professional identity. Explore European Journal of Teacher Education, pp. 3-18, 2010
12. Grealish L, Trevitt C. (2005). Developing a professional identity: student nurses in the workplace. British Educational Journal 2005 Jul-Aug;19(1-2):137-50.
13. Mehr Nejad Alley (2016). A review of research on student teachers' professional identity. British Educational Journal 2016;19(1-2):120-60.
14. Marcia, J. E. (1966). Development and validation of ego-identity status. Journal of Personality and Social Psychology, 3(5), 551-558.
15. Shneider, L. B. (2001). Professional identity: monography. Moscow: Moscow Open Social University, 272 p.
16. Vechkanova, E. M. (2014). Specifics of personal time perspective at different levels of undergoing iden-

tity crisis. Reporter of the Kemerovo State University, 4(60), 117-122.

17. https://en.wikipedia.org/wiki/Professional_identification.

Особенности самоопределения и выбора профессии подростков

Абстракт

В статье исследуются особенности самоопределения и выбора профессии у подростков, определяются направления самоопределения, особое внимание уделяется на факторы, влияющие на выбор профессии, указываются необходимые пути и средства в выборе профессии. Отмечается, что чувство взрослости, половая зрелость, самопознание и самоуверенность оказывают серьезное влияние на направления самоопределения у подростков. А также интересы и мотивы подростков доводятся до центра внимания. Исследование показало, что формирование интереса к профессии зависит от удач и неудач подростков и обуславливается профессиональной идентичностью и представлениями о ней. Все это показывает, что склонность к богатству и идеалы личности тесно связаны с ее системой потребностей, в частности, с факторами, провоцирующими деятельность, т.е. с мотивацией деятельности. Обращение внимания на эту систему, рассмотрение ее в связи с конкретным видом деятельности имеет огромное значение не только с научной точки зрения, но и с практической. Рекомендуется, что воспитания интереса и любви к выбранной профессии у подростков можно добиться путем формирования у них правильных представлений о содержании и общественном значении работы в этой сфере деятельности, закономерности ее развития.

Factors that have impact on the formation of professional direction of teenagers

Abstract

Factors that have impact on the formation of professional direction of teenagers are investigated and the development directions of self – determination are studied in the article. It is noted that professional self – determination during teenage years is mainly characterized by the moral attitude towards different labor types of a teenager. The formation of a personality's value system occurs in this period of age which determines the teenager's selective attitude towards different professional and specialty fields. Personal qualities which are more noticeable in the professional direction of teenagers comprise the psychophysiological trends in the development, demands, meeting them, educational and training issues, skills, talents and abilities. Realizing potential opportunities is quite difficult during the teenage years and also, the level of cognitive development doesn't enable it. Therefore, teenagers use existing stereotype and orientation in the professional direction and they prefer to select prestigious areas which have leading positions in society. In this case, the opinions of parents, comrades, psychologists, as well as, teachers are important though partially. The study has shown that social factors have more impact on the professional direction of teenagers. However, among these, the most important ones are imaginations about profession and its social status in the society. In addition, imaginations of teenagers about themselves have a leading position. The motivation opportunities, abilities and emotional and volitional characteristics of a teenager based on the model "I want – I can – I need" occupy one of the central places in the professional direction. Parents, teachers and psychologists must take this into consideration.

Məqalə BDU-nun Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №1)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 10 oktyabr 2017-ci ildə daxil olmuşdur

PROBLEMLİ SITUASIYALARIN HƏLLİ PROSESİNDƏ TƏLƏBƏLƏRDƏ PEŞƏ BACARIQLARININ FORMALAŞMASI MƏSƏLƏLƏRİ

Rima Əyyubova

Bakı Dövlət Universitetinin dissertantı

E-mail: rimabdu2016@mail.ru

Açar sözlər: *problemli situasiya, fəaliyyət, hərəkət, bacarıq, koqnitiv bacarıq, peşə bacarığı, peşə modulu, metod, peşə səriştəsi, fəaliyyət motivi, fəaliyyət məqsədi.*

Key words: *Problematic situation, action, motion, abilities, cognitive skills, professional skills, professional module, professional competence, method, motives of action, purpose of the action*

Ключевые слова: *Проблемные ситуации, навыки, когнитивные навыки, движения, профессиональные способности, профессиональный модуль, метод, профессиональный компетентность, мотив деятельности, Цель деятельности.*

Bacarıqlı kadr hazırlığı bugünkü təhsil müəssisələrinin qarşısına qoyulmuş mühüm vəzifələrdəndir. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün tələbələr hazırda cəmiyyətdə daha çox aktual olan sahələr üzrə praktik bacarıqlara yiyələnməlidir. Bu, kadr hazırlığının innovasiyalı forması, peşə bacarıqları hesab olunur. Ona görə də tələbələrin tədris-peşə fəaliyyəti zamanı praktik tədqiqatlar aparılmalı, praktik bacarıqlar təcrübədə formalaşdırılmalıdır.

Tələbələrdə praktik bacarıqların inkişafı üzrə aparılan işlər, tətbiq edilən texnikalar, hər şeydən əvvəl, onlarda praktik təfəkkürü inkişaf etdirir,

aparılan işin mexanizmlərinə yiyələnmək, bu sahədə özünün fərdiliyinə, yaradıcılıq imkanlarına münasib gələn ən uğurlu sahə seçməyə imkan verir. Tələbələrin praktik təfəkkürü onlarla təlimati-məşğələlər zamanı tapşırıqların həlli, problemli situasiyaların həlli, rol oyunları, imitasiyalı oyunlar, diskussiyalar, refleksiya, layihələrdə fəaliyyət göstərmək və s. yollarla formalaşır.

Tələbələrdə peşə bacarıqlarının təlim prosesində ixtisas sahəsi üzrə yaradılmış problemli situasiyalarda daha yaxşı formalaşdığı artıq sübut edilib. Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə (1), R.İ.Əliyev (2), A.M.Matyuşkin

(2), L.Ş.Əmrahlı (3), L.A.Kazanseva (4), R.X.Şakurov (5), V.İ.Zaqvyazinski (6) və b. tədqiqatlarında bu məsələ ilə bağlı müxtəlif nöqteyi-nəzərdən mülahizələr yürüdülmür.

Aydın olub ki, tələbələrdə problemli situasiyalar haqqında konkret təsəvvürlər olsa da onlarda fənlər üzrə onların həlli yolları ilə bağlı hazır strategiyalar olmur. Strategiyanın qurulması müddəti və səmərəliliyi tələbənin koqnitiv üslubundan və koqnitiv bacarıqlarından asılıdır.

«Problemli situasiyaları həll etmək üçün tələbələr yalnız hazırkı situasiya üçün deyil, bir sıra problemli situasiyalar üçün də əlverişli olan fikri konstruksiyalardan yararlanmalı olurlar. Bu isə onlardan operativ hafizənin, məntiqi və abstrakt təfəkkürün və d. koqnitiv proseslərin birgə (assosiativ) əlaqəsini zəruri edir. Ona görə də tələbələrə problemin həllinə motivləşmək, düşünmək, həll yolları axtarmaq üçün vaxt və istiqamətlənmə lazım gəlir.

«Tələbələr problemli situasiyaları həll edərkən yalnız konkret bu situasiya üçün qoyulmuş məqsədə mərkəzləşmir, həmçinin situasiyanın həyatı məqsədlər üçün gərəkliliyini də dəyərləndirirlər. Ona görə də koqnitiv fəaliyyətdə yaranan (və ya yaradılan) problemli situasiyalar onların peşə bacarıqlarının inkişafına xidmət etməlidir.

Tələbələrdə peşə bacarıqları ixtisas üzrə təhsil illərində iştirakçısı olduqları təlim prosesində formalaşır. Ona görə də bu bacarıqlar təlim fəaliyyətində yaranan bacarıqlardır. Təlim fəaliyyəti, bildiyimiz kimi, ayrı-ayrı hərəkətlərdən qurulur. R.İ.Əliyev bildirir ki, «fəaliyyətin tərkib hissələri, onun ayrı-ayrı aktları hərəkət adlanır. Hərəkət özü də müəyyən məqsəddən doğur, bu və digər motivlə şərtlənir. Hərəkət tam və ya qismən dərk oluna bilər. Tam dərk olunan hərəkət məqsəd aydınlığından doğur. Bu zaman hərəkət sistemli olmaqla, hansısa konkret nəticənin alınmasına yönəlir» (2, s. 140).

Göründüyü kimi, hər hansı fəaliyyət tələbələrdə peşə bacarıqları formalaşdırma bilməz. Bunun üçün şərtlər var:

- fəaliyyət motivləşməlidir;
- fəaliyyətin məqsədi olmalıdır;
- fəaliyyətdə yerinə yetirilən hərəkətlər subyekt tərəfindən tam dərk olunmalıdır.

Yalnız bu halda, yəni şüurla tənzimləndiyi zaman peşə fəaliyyəti üzrə yerinə yetirilən hərəkətlər bacarıqların yaranmasına səbəb ola bilər. O halda təlim prosesində tələbələr üçün konkret situasiyalar yaradılmalıdır. Konkret situasiyalar çərçivəsində fəallığın davranış strategiyaları və müxtəlif formaları müəyyənləşdirilməlidir. Belə problemli situasiyalara elələri aid edilir ki, onlardan bəzilərinin ümumi

qanunauyğunluqları vardır. Bu tipli situasiyaların həlli üçün xüsusi hərəkət vasitələri tələb olunur. Həmin qanunauyğunluqlar bir halda nəzəri mahiyyət, digər halda hərəkət prinsipi kimi çıxış edir. Gestaltpsixologiyada istifadə edilmiş belə problemlili situasiyalardan eksperimental tədqiqatlarda (A.V.Bruşlinski, N.A.Mençinskaya, İ.S.Yakimanskaya və b.) geniş istifadə edilmişdir.

A.M.Matyuşkin subyekt tərəfindən problem situasiyanın həllinə, yenilərin açılmasına kömək edən tələbatları ayırd edir. Obyekt tərəfindən isə o, yaranmış problem situasiyalarda subyektin qarşılaşdığı, aydınlaşdırılmasına ehtiyac olan məlum olmayanları aid edir. Problem situasiyanın psixoloji quruluşu üç mühüm elementdən ibarətdir (3, s. 77):

- a) dərkətmə tələbatı;
- b) məlum olmayan;
- c) subyektin dərkətmə imkanları.

A.M.Matyuşkinə görə, belə bu mexanizm, çox mühümdür. Belə ki, o, problemlili situasiyanın dərkətmə tipinin yaranma imkanlarını müəyyənləşdirir. Real fəaliyyətdə baş verən stimual reaksiyalar dərkətməyə münasibətdə “qaranlıq” ola bilər. Tapşırıqda fikri proseslər mümkün olmadıqda o, açıq şəkildə təqdim edilən situasiya problem mahiyyətini itirir.

L.Ş.Əmrahlı koqnitiv fəaliyyətdə yaranan bacarıqların psixoloji mahiyyətini

aşağıdakı kimi izah edir: “Bacarıq” pedaqoji elmlər sistemində ən geniş yayılmış anlayışlardandır. Onun quruluşu psixoloji məzmun kəsb etməklə özündə bir sıra poseslərin nəticələrini birləşdirir. Bacarıq dedikdə - insanın (subyektin - şagirdin, müəllimin) hərəkəti və ya əqli imkanlara yiyələnməsi üçün icra etdiyi hərəkətləri müvafiq qaydada yerinə yetirməsi başa düşülür. “Koqnitiv bacarıq” (dərkətmə) bacarığın bir növüdür. Burada söhbət bilavasitə insanın dərkətmə sahəsinə aid olan bacarıqlarından gedir. Ona görə də koqnitiv bacarıqlara daha çox əqli keyfiyyətlərə şamil olan bilik, bacarıq və vərdislər sistemi kimi yanaşmaq daha düzgündür” (4, s. 8-9).

Əgər söhbət ixtisas üzrə peşə bacarıqlarının formalaşdırılmasından gedirsə, burada baza müəssisələrinin rolu önə çıxır. Belə müəssisələr rolunda, ya ali təhsil müəssisəsinin özünün nəzdində fəaliyyət göstərən ixtisas-yönlü müəssisələr, ya da ayrılıqda fəaliyyət göstərən dövlət və xüsusi müəssisələr. Təbəçiliyindən asılı olmayaraq, tələbə hazırlığında problemlili situasiyaları həlletmə bacarıqlarının formalaşdırılmasında müəssisələrlə yanaşı bir sıra təşkilatlar da yaxından iştirak edir:

- baza – istehsalat müəssisələri;
- digər ixtisas məktəbləri;
- hazırlıq və ixtisasartırma kursları;

– təcrübə müəssisələri;
– reklam şirkətləri;
– əlaqədar təşkilatlar: sosial yardım mərkəzləri, QHT-lər, tələbə təşkilatları və s.

Eyni zamanda, nəzərə almaq lazımdır ki, tələbələrin problemlı situasiyaları həll etmə bacarıqlarının (koqnitiv, intellektual, praktik) onun fəaliyyətinin xarakteristikasına görə qiymətləndirilməsi hələ kifayət qədər yetərli deyildir. “Eləcə də, tələbələrin peşə bacarıqlarını onların şəxsi-peşə keyfiyyətlərinə, dəyər-motivasiyasına görə də formalaşdırmaq lazımdır. Bunun üçün nəzarətin quruluşunda onun

icra etdiyi fəaliyyətə münasibətinin şəxsi-peşə göstəricilərinin qiymətləndirilməsi üçün də sistem yerləşdirilməlidir. Bu münasibət tələbələrin peşə üzrə inkişafında şəxsiyyətin istiqamətinin indikatoru kimi çıxış edəcəkdir” (9). Bu xarakteristikalar içərisində aşağıdakılar ayırd edilir:

– maraqların təzahürü;
– müvafiq sahə üzrə kurs materiallarının mənimsənilməsində fəallıq və təşəbbüskarlıq;
– biliklərin müstəqil axtarışına hazırlıq;
– biliklərin dərinləşdirilməsinə tələbat və s.

*Koqnitiv fəaliyyətdə problemlı situasiyaları
həll etmək üçün tələbələrə lazım olan bacarıqlar*

Tələbələrdə problemli situasiyaları həllətmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün bir sıra tələblər vardır. Bu tələblər ali təhsil müəssisəsinin rəhbərliyindən başlayaraq professor-müəllim heyətini, kafedra və fakültələri əhatə edir. Vəzifələrin necə paylanmalı olduğunu dəqiqləşdirmək üçün həmin bacarıqların detallarını nəzərdən keçirək.

Peşə fəaliyyətində üzləşə biləcəyi problemlərin həlli üzrə müstəqil və çevik şəkildə bilik, bacarıq və vərdislərə sahib olmaq.

Təhsil sistemində çalışan, pedaqoji işçilər kateqoriyasına daxil olan digər həmkarları ilə əməkdaşlıq etmək. Onlara özünün peşə fəaliyyətinin xüsusiyyətləri, təhsil sistemində yeri və rolu ilə bağlı zəruri informasiyalar vermək, əməkdaşlıq vasitələri seçərək tətbiq etmək. Onlarla qarşılıqlı münasibətləri tənzimləmək, qrupda, kollektivdə özünü qəbul etdirmək.

Peşə bacarıqlarına daxil edilməli olan konstruktların standartlarını müəyyənləşdirmək, mərhələlər üzrə onların elementləri üzrə altbacarıqlara yiyələnmək:

- fəaliyyəti öyrənmək, axtarmaq, düşünmək, əməkdaşlıq etmək, işə qoşulmaq, və uyğunlaşmaq;

- bacarıqların tətbiqi sahələrini ayırd etmək;

- bu sahələr üzrə bacarıqların tətbiqi üçün əlavə biliklərə yiyələnmək.

Peşə fəaliyyəti üçün iş yerinə uyğun uğurlu vasitələrdən səmərəli yararlanmaq qabiliyyəti. Bu halda peşə səriştəliliyi məlum “bilik-bacarıq-vərdiş” triadasından kənara çıxaraq özündə formal və qeyri-formal elementləri, bilikləri birləşdirir (davranış, faktların təhlili, qərar qəbulu, informasiyalar üzərində işləmək).

Müasir çətin şəraitdə peşə fəaliyyəti göstərmək üçün integrasiyalı bilik, bacarıq və ustanovkalara sahib olmaq.

Bu halda tələbənin peşə bacarıqları yalnız öz ixtisasına xas olan çevrədən kənara çıxaraq daha geniş sahələrə əhatə etmiş olur. Hətta, bu bacarıqlara tələbənin özünüqiymətləndirməsi və özünütəhlili də daxildir.

Çoxsaylı müzakirələrdən sonra aydın olub ki, tələbələrdə peşə üzrə formalaşdırılmalı olan əsas bacarıqlar peşə fəaliyyətində onlara bir sıra imkanlar verir:

- mürəkkəb məsələləri həll etmək (bir sahədəki müxtəlif məsələlər);

- müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərmək (müxtəlif peşələr üzrə);

- mürəkkəb mental təşkilətməyə nail olmaq (intellektual və emosional keyfiyyətlər);

- mürəkkəb şəkildə qurulmaqla onun reallaşdırılması bütöv bacarıqlar naborunun formalaşmasını tələb edir (ən sadədən ən mürəkkəbə qədər).

Problemli situasiyaları həllətmə bacarıqlarının formalaşdırılması ilə

məşğul olan təhsil müəssisələrində bu işlər iki istiqamətdə aparılmalıdır:

1) ümumi mədəni (universal, ümumi-fəlsəfi, sosioloji);

2) peşə-ixtisas (spesifik – peşə, peşə ixtisaslaşması üzrə).

T.N.Knyazeva, L.E.Cemyonova bu qənaətdədirlər ki, bütün bunlar heç də peşə bacarıqlarının artırılması üçün yetərli deyildir. Burada əsas amil tələbənin peşəkarlıq üçün vacib olan şəxsi keyfiyyətləridir. Tələbələrdə şəxsi-peşəkar keyfiyyətlərin inkişafı üçün tədris proqramlarının yaradılması, məzunların peşə bacarıqlarının modelləşdirilməsi vacibdir (9).

Müəlliflər peşə modelində ixtisaslar üzrə tələbələrin fəaliyyətinin məzmununu, xarakterini əhatə edən problemlərin cəmləşdirilməsinin lazım gəldiyini bildirirlər. Peşə modelinin praktik mahiyyəti yalnız tələbələrin peşə sahəsi üzrə vacib olan bu və digər bacarıqların ümumiləşdirilmiş modelini vermək deyildir. Məqsəd, həm də təlimin məzmununu, qiymətləndirmə vasitələrini ayırd etməkdir.

Qənaət budur ki, peşə modelləşdirilməsinin əsasında tələbələrin fəaliyyət istiqamətləri durmalıdır. Bu fəaliyyət növlərinin məzmunu müxtəlif sosial sahələrdə vəzifələrin həlli ilə şərtlənir. Beləliklə, müxtəlif sahələrdə kadrların (tədqiqatımızda: psixoloq, filoloq, riyaziyyatçı) funksiyaları yaxın məzmununda olacaqdır. Bu sahədə əsas

məsələ həll edilən problemin xarakterinə görə qiymətləndirmək üçün tapşırıqlar sistemini işləməkdir. Bu məqsədlə problemi öyrənməkdən ötrü qiymətləndirməyə imkan verən konkret sahələr, kurslar üzrə bütün bacarıqların formalaşmasına imkan verən daha adekvat olan intellektual, praktik (koqnitiv) model qurularaq tətbiq edilir.

Ali təhsil pilləsində tələbələrdə peşə bacarıqlarının formalaşdırılmasında həyata keçirilən tədbirlərdən birincisi onlarda praktik metodlara yiyələnmə təcrübəsinin yaradılmasıdır. “Yunan sözü olan «metod» anlayışı burada psixoloji nəzəriyyələrin tətbiqi üsulları, “praktik psixoloqun psixoloji problemlərin həllində uğurlu nəticələrə nail olmaq üçün istiqamətləndiyi yol» kimi götürülür. Hansısa bir problemin həllində hər hansı bir məqsədin qoyulduğu, onu həyata keçirmək üçün nəzəri baxımdan, eləcə də istifadə edilən texnika və ya prosedurlar əsaslandırılmalıdır. Ənənəvi metodlara psixoloji təmayüllü fakültələrdə təhsil alan tələbələrle müxtəlif metodlarla iş aparılır: mühazirə, seminar, söhbət, müzakirə, diskussiya, trening, rol oyunları və s.” (4, s. 27).

N.S.Pryajnikov müasir metodlara tələbələrin fəallaşdırılmasına istiqamətləndirilmiş professional metodları aid edir. Həmin metodların tətbiqi qaydaları və istifadə edilən materialların

məzmununda iştirakçıları aktivləşdirərək özünün peşə bacarıqlarını təyin etmək üçün say göstərmək, onları stimullaşdırmaq, peşəkar kimi həyatiperspektivlərini görə bilmək nəzərdə tutulur. Tələbələrə fəallaşdıran şəxsi və professional metodlar bir sıra xüsusiyyətlərinə görə ənənəvi metodlardan fərqlənir (5, s. 127).

Nəticə budur ki, yalnız praktik təcrübə üzərində qurulan təhsil prosesində tələbələrdə ilkin peşə bacarıqları formalaşdırmaq mümkündür. Onların peşəkar bacarıqlarına, digər ixtisas müəssisələrində hazırlanan kadrlardan fərqli olaraq, ilk növbədə psixoloji mədəniyyət daxil edilməlidir. İnkişaf, insan tərbiyəsi və yaradıcılıq proseslərində müasir kadrların rolu dərk edilməli, qiymətləndirilməlidir.

Müasir təhsil sisteminin, yeni sosial mühitdə dünyanın inkişaf ənənələrindən geri qalmaması üçün, istehsal müəssisələri yüksək peşə bacarıqlarına malik olan ixtisaslı kadrlarla təmin olunmalıdır. Onların peşəkar fəalliyətə hazırlanması üç baza elementi əsasında həyata keçirilməlidir:

1) ali təhsil müəssisələrinin mühiti tələbəni öyrətməyə qabil olmalıdır;

2) müəllim heyəti onların peşəkar inkişafına cavabdehlik daşmalıdır;

3) tələbələr tədris materialının məzmununu mənimsəməli, onu yenidən hasil edərək təcrübəyə köçürməlidir;

4) tələbələr təcrübəyə tətbiq ediləməli olan bacarıqların ümumi sistemi ilə tanış olmalı, onu özünəməxsus qaydada tətbiq etməlidir.

Bir sözlə, hər bir yeni bacarığın formalaşdırılması lazım gəldikdə onun əsasında duran bilik, bacarıq və vərdişlər aktuallaşdırılır. Bacarığın daha dəqiq və mükəmməl olması üçün onun quruluşuna aid olan bütün elementlər tədrisi dəqiqləşmələrlə, vasitələrin təkmilləşdirilməsi ilə möhkəmləndirilir. Deməli, təlim fəalliyətində bacarıqların formalaşmasında təkrarlar sayəsində yaranan vərdişlərin də rolu nəzərə alınmalıdır. Bacarıq vərdişlər sayəsində formalaşır. Bacarığın formalaşması tələbələrdə özünəməzarəti artırır, hərəkətlərin hazır nümunələr əsasında idarə edilməsini asanlaşdırır. Bacarıqları daha asan formalaşdırmaq üçün tələbələr tərəfindən özlərinin real hərəkətlərini müqayisə etməyə imkan verən hazır obrazlar olmalıdır. Bu obrazlar isə, bilavasitə praktik təcrübədə yaranır.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: Maarif, 1989, 540 s.
2. Əliyev R.İ. Psixologiya. Bakı: Nurlan, 2007, 352 s.
3. Матюшкин А.М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении. М.: Педагогика, 1972, 168 с.
4. Əmrəhli L.Ş. Kognitiv bacarıqlar. Bakı, Təhsil, 2016, 186 с.
5. Казанцева Л.А. Исследовательский метод в условиях гуманизации образования. Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1999, 135 с.
6. Шакуров Р.Х. Психология руководства педагогическим коллективом: Уч. пос. для педвузов. М.: ИЧП Изд-во “Магистр”, 1995, 156 с.
7. Загвязинский В. И. Учитель как исследователь. М.: Знание, 1980, 96 с.
8. Пряхников Н.С. Профориентация в школе и колледже: игры, упражнения, опросники / М.: ВАКО, 2008, 288 с.
9. <http://www.oaji.net>

**Характер и условия разрешения проблемных ситуаций,
возникающих в процессе когнитивной деятельности студентов**

Абстракт

Полученные результаты говорят о том, что образовательный процесс, основанный только на практическом опыте, может сформировать лишь начальные профессиональные навыки. Студенты должны быть обучены умению применять соответствующие практические методы для формирования профессиональных навыков. Чтобы современная система образования в новой социальной среде не отставала от мировых традиций, производство должно быть обеспечено квалифицированным персоналом с высокими профессиональными навыками.

**Issues of professional skills formation in students
in problem solving process**

Abstrakt

The result is that to form the primary professional skills on students is only possible in the educational process based on the practical experience. In order to form professional skills students should be trained to acquire appropriate practical methods. That is why production facilities should be provided with qualified staff with high professional skills to ensure that the modern education system does not fall behind the traditions of the world in a new social environment.

Məqalə SDU-nun Pedaqogika və psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №2)

Rəyçi R.H. Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 08 dekabr 2016-cı ildə daxil olmuşdur

АДАПТАЦИЯ ЖЕНЩИНЫ К БЕРЕМЕННОСТИ И ВЛИЯНИЕ СТРЕССА НА ПЛОД

Илаха Кадырова

д.ф.н. по психологии

Азербайджанский Университет Языков

Açar sözlər: stress, qadın, döl

Ключевые слова: стресс, женщина, плод

Key words: stress, female, child

В начале беременности важными изменениями функционирования центральной нервной системы женщины являются понижение возбудимости коры головного мозга и относительное повышение возбудимости подкорковых образований. При этом у беременных отмечается некоторая заторможенность, повышается потребность во сне. Подобные изменения носят адаптивный характер, так как приводят к благотворному для диады снижению активности женщины, к увеличению времени, отводимого на отдых и сон, к ограничению контактов беременной с внешней средой. Физиологические изменения, связанные с беременностью, влияют на эмоции женщины и в то же время частично обусловлены переменами в аффективной сфере, характеризующимися лабильностью и нередко противоречивостью. С

одной стороны, женщина испытывает радость, удовлетворение и чувство гордости в связи с состоявшимся материнством, с другой – страх взросления, опасения осложнений течения беременности и родов, сомнения в своей материнской компетенции и состоятельности. При длительных стрессовых состояниях в крови матери образуется избыточное количество стероидных гормонов, проходящих плацентарный барьер и влияющих на формирующийся мозг ребенка. Величина и характер эмоционального контакта между матерью и плодом, возможно, являются самым решающим фактором из влияющих на возникающую психику. Существуют свидетельства того, что ребенок разделяет эмоции матери. Беременность для женщины является стрессовым событием, т.к. создаются новые условия жизни, к которым женщина

должна адаптироваться. Нормальная, без осложнений соматического характера, без социальных и личностных проблем беременность является для женщины эустрессом, (конструктивный стресс - является защитной реакцией организма, протекает без существенных потерь для организма. Происходит нормальный процесс адаптации. Беременность же протекающая на неблагоприятном фоне: заболевания, проблема взаимоотношений, внутренний конфликт, выступает как дистресс. Деструктивный стресс подрывает защитные силы организма. И естественно, отрицательно влияет на развивающийся плод. Беременность, действуя как неспецифический стресс, проявляется у женщин по-разному, в зависимости от особенностей их личности. К наиболее значимым психосоциальным стрессам относятся: конфликты между супругами, неудовлетворенные материально-бытовые условия. Они увеличивают риск возникновения акушерских осложнений. Вынашивание нежеланного ребенка вообще, нежеланного по полу ребенка, способствует развитию акушерских осложнений в родах, а также нарушению психического развития будущего ребенка. Каждый период беременности женщина переживает по-разному. Су-

ществует шесть вариантов стилей переживания беременности: адекватный, эйфорический, тревожный, амбивалентный, отвергающий, игнорирующий. Пять из которых, являются негативными, они могут оказать отрицательное влияние на родовой и послеродовой период. Процесс родов и послеродовой деятельности матери требует высокого уровня ее физической, интеллектуальной и эмоциональной активности. Исследования и данные об эффективности психологической подготовки к родам свидетельствуют, что переживание родов и, в частности более схваток, зависит от психологического настроя женщины. У беременных с хроническим психоэмоциональным стрессом возникают патологии следующего характера: токсикоз первой половины беременности, раннее развитие гестозов, хроническая плацентарная недостаточность в III триместре, новорожденные рождаются в состоянии гипоксии различной степени, беременность заканчивается срочными родами, преждевременными родами, выкидышами. То есть у беременных с хроническим психоэмоциональным стрессом нарушается формирование родовой доминанты. Беременная, хорошо осведомленная о родах, наученная родовому поведению, знающая о

внутриутробной жизни ребенка, создает благоприятные условия для его рождения. В результате реализации программы по антенатальному воспитанию происходит редукция негативного эмоционального фона, страхов, тревог и других признаков стресса. Сегодня доказано, что при стрессе гормоны надпочечников матери выбрасывают в кровь катехоламины (гормоны стресса), а во время положительных эмоций (радости, успокоения) гипоталамические структуры вырабатывают эндорфины (гормоны радости), которые, проникая через плацентарный барьер, непосредственно воздействуют на плод. Следовательно, мать и ребенок представляют собой единый нейрогуморальный организм, и каждый из них в равной степени страдает от неблагоприятного влияния внешнего мира, которое записывается в долговременной памяти, оказывая воздействие на всю последующую жизнь ребенка. Позитивные материнские эмоции вызывают усиление роста плода, спокойствие и возрастание уровня сенсорного восприятия плода. Ее стресс приводит к низкому весу плода, увеличению процента смертности, ослаблению когнитивного развития. Результатом стресса, в связи с вызываемым у женщины нарушением плацентар-

ного кровообращения может быть токсикозы и гестозы, угроза выкидыша. Также, стресс является фактором преждевременного отхода околоплодных вод, преждевременных родов, быстрых родов, отсутствия крика при рождении у ребенка.

Плод мужского пола, как правило, крупнее плода женского пола, ему требуется больше ресурсов от матери, и, следовательно, в случае стресса существует более высокая вероятность выкидыша. Кроме того, плод мужского пола менее приспособлен к тому, чтобы адаптироваться к развитию в стрессовых условиях в утробе матери. Помимо этого, идет обучение эмоциям. Разумеется, эмоции не передаются от матери к ребенку через плаценту – передаются только гормоны. Исследователи считают, что мать в состоянии стресса вырабатывает избыточное количество гормонов стресса, называемых «катехоламинами», которые, в свою очередь, воздействуют на эмоции плода. В опытах на животных, когда катехоламины брали у испуганного животного и вводили другим, реципиенты тоже испытывали страх. Ученые предполагают, что эти химические стрессоры передаются через плаценту и «пугают» развивающуюся нервную систему плода. Если это происходит

достаточно часто, плод привыкает к состоянию хронического стресса. Его организм привыкает бурно реагировать на стимулирующие воздействия. У детей, которые родились с уже перегруженной нервной системой, чаще обнаруживаются эмоциональные расстройства и нарушения работы пищеварительной системы, и это закрепило за ними репутацию «склонных к коликам». Так, достоверные исследования показывают, что проблески сознания появляются у ребенка именно со второй половины беременности. Сильный стресс на третьем или четвертом месяце беременности будет иметь скорее последствия для нервной системы, мозг ребенка еще недостаточно зрел, чтобы перевести информацию, поступающую от матери, в эмоцию. Эмоция включает в себя не только ощущения, но и придание смысла этому ощущению. К шестому месяцу беременности он способен перевести ощущения в эмоции, внутренняя реальность будущего ребенка начинает формироваться под влиянием эмоциональной информации от матери. С наибольшей вероятностью от матери ребенку передаются такие эмоциональные состояния как страх, агрессия и плаксивость. Следовательно, можно сделать вывод о вероятности прямого научения этим

эмоциям. Особенно это влияет на девочек. Девочка, прожившая эмоционально неблагополучную внутриутробную жизнь, накопит во время рождения и в раннем детстве опыт, который будет оказывать влияние на течение беременности и родов, когда она сама станет матерью. Тревожные переживания беременной женщины оказывают существенное влияние на развитие ребенка первых месяцев жизни. Дети матерей с высоким уровнем тревоги характеризуются в неонатальном периоде тенденцией к угнетению центральной нервной системы, эмоциональной неустойчивостью, нарушением качества сна, имеют более низкие баллы по психомоторному развитию, нарушение коммуникативных функций в виде неполноценного «комплекса оживления». Исследования показали: дети матерей, находившихся в депрессии или тревожном состоянии во время беременности, имеют повышенную концентрацию кортизола при рождении и в подростковом возрасте. У них также снижены когнитивные способности, присутствуют проблемы с развитием и психические отклонения. Помимо этой опасности, ранее было доказано, что стресс во время беременности, вне зависимости от сроков, пагубно влияет на развитие ребенка.

У малыша, рожденного от женщины, испытавшей стресс во время беременности, возникают проблемы с обменом веществ, ослабевают иммунная и эндокринная системы. Страдают и когнитивные процессы ребенка. Стресс во время беременности влияет и на самочувствие самой женщины: появляется утомляемость, бессонница, что может привести и к осложнению в протекании самой беременности. Стресс на последних месяцах может привести к преждевременным родам. Стресс на ранних сроках беременности - к выкидышу. К тому же стресс на первых неделях беременности провоцирует и усиливает токсикоз. Дети, рожденные от такой матери, подвержены тревогам и страхам, не говоря уж и об умственных отставаниях. В большинстве случаев психосоматические нарушения в акушерстве не вызывают какого-либо структурного повреждения органа. Функциональный и фазовый характер репродуктивной системы и эмоциональной атмосферы, окружающей ее создают ситуационный физиологический стресс. Биологические, эмоциональные и функциональные модификации этого физиологического стресса могут легко трансформировать нормальную ситуацию в ситуацию патологического стрес-

са, создавая условия психосоматического риска. Конфликты между супругами, родителями и детьми, отсутствие мужа, неудовлетворенные материально-бытовые условия являются психосоциальными стрессорами современного общества, увеличивающими риск возникновения акушерских осложнений. Каган и Леви отмечают, что имеется три типа реакций, вызываемых психосоциальными факторами: поведенческие, эмоциональные и физиологические. Такие эмоциональные реакции, как возбуждение, депрессия или страх, вызываемые психосоциальными стрессорами, ведут к самоубийству, фригидности и, возможно, трудным родам. При действии стрессовых факторов человек отвечает, главным образом, эмоциональными реакциями и проблема стресса является, в основном, проблемой эмоционального стресса. К.В.Судаковым было показано, что наиболее реактивным к действию экстремальных и повреждающих факторов является эмоциональный аппарат, который первым включается в стрессовую реакцию. Это связано с тем, что эмоции включены в архитектуру любого целенаправленного поведенческого акта. При стрессе может изменяться деятельность не только гипоталамо-гипофизарно-надпочечниковой, но

и гипоталамо-гипофизарно-тиреоидной и других систем.

Таким образом, изучение неблагоприятных стрессогенных факторов, влияющих на психосоматический статус беременных и функциональную активность матки, нам представляется актуальным. Многими исследователями подчеркивается неблагоприятное влияние эмоционального стресса матери на беременность и роды. Выделяются внутриутробная гипоксия, нарушения плацентарного кровоснабжения, аномалии родовых сил и течения родов. Поскольку эндокринная система начинает формироваться очень рано, ребенок на гормональном уровне переживает, все состояния матери. Одновременно ребенок испытывает все больший недостаток кислорода, из-за сужения под влиянием «гормонов беспокойства» сосудов, кровь которых доставляет кислород тканям плода, в том числе и нервным клеткам мозга. Длительный недостаток кислорода (гипоксия) не безразличен для нервной системы плода, вызывая характерного после рождения повышенную чувствительность к духоте, запахам, шумам, яркому свету и солнцу, легкость возникновения головокружений и обморочных состояний. Сами же катехоламины приводят к излишней подвижности, неустойчи-

вости нервных процессов, тревожности, расстройствам настроения, эмоциональной возбудимости, нарушениям ритма сна и бодрствования. Из-за стрессового состояния матери при отрицательном отношении к беременности у ребенка уже внутриутробно повреждена реактивность – защитные силы организма. Закономерным следствием стресса от нежелательной беременности могут быть: угроза раннего выкидыша, осложненные и преждевременные роды, масса тела меньше нормы, беспокойство и возбудимость ребенка, нарушения аппетита, обмена веществ, поражение кожи ребенка. Нежеланные дети легко расстраиваются, повышено обидчивы и капризны, беспокойно спят, много плачут и долго не могут успокоиться, тем более без пустышки, соски, к которым они имеют пристрастие, так же как к сосанию пальца. Нежеланные дети более завистливы и труднее переносят профессиональные успехи других и их счастье в личной жизни. Отсюда недоброжелательность, колкость, ироничность. Ученые выявили, что характерными патологиями беременных с хроническим психоэмоциональным стрессом являются токсикоз первой половины беременности, раннее развитие гестозов. Изучены некоторые аспекты мате-

ринского гомеостаза при стрессе и функциональное состояние фетоплацентарной системы. Выявлено следующие особенности патогенеза: нарушение иммунного гомеостаза; депрессия антиоксидатной защиты; нарушение гормонального гомеостаза. На фоне перечисленных

осложнений формируется хроническая плацентарная недостаточность в III триместр. Это доказывает, что психологический стресс несет с собой целый комплекс перинатальных проблем, требующих серьезного внимания к психологической сфере беременных женщин.

Литература:

1. Бабичев В.Н. Нейроэндокринная регуляция репродуктивной системы. М.: ОНТИПНЦРАН, 1995, 227 с.

2. Chitty L., Statham H., Solomou W., Prenatal diagnosis of fetal abnormality: psychological effects on women in low-risk pregnancies /Baillieres Best Pract Res ClinObstetGynaecol. 2000 Aug;14(4)

3. Филиппова Г.Г. Психология материнства. М.: Изд. Института психотерапии, 2002, 240 с. 68.

4. Мурашко М.А. Опыт работы акушерского консультативного центра. Мать и дитя / Материалы IV Росс. форума. М.МИК: 2002, с. 69-70

Qadının hamiləliyə uyğunlaşması və stressin dölə təsiri

Abstrakt

Müasir dövrdə hamilə qadınların psixosomatik vəziyyətinə və uşaqlığın funksional fəaliyyətinə təsir göstərən əlverişsiz stress faktorlarının öyrənilməsi olduqca aktualdır. Bir çox tədqiqatçılar anaların emosional stressinin hamiləlik və doğum proseslərinə mənfi təsirini vurğulayırlar. Bu baxımdan uşaqlıqdaxili hipoksiyanı, plasental qan dövranının pozulmasını, dəridə olan xalların və doğuşun gedişinin qeyri-normal olmasını qeyd etmək olar.

**Adaptation of a woman to pregnancy and the impact
of stress on the fetus**

Abstract

The study of the unfavorable stress factors affecting the psychosomatic status of pregnant women and the functional activity of the uterus seems to us relevant. Many researchers emphasize the adverse impact of emotional stress on mothers on pregnancy and childbirth. Intrauterine hypoxia, violations of the placental blood supply, abnormalities of the birthmarks and the course of labor are distinguished.

Məqalə ADU-nun Psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək
çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №4)

Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 25 sentyabr 2017-ci ildə daxil olmuşdur

XRONİKİ SOMATİK XƏSTƏLİKLƏRİN UŞAQ PSIXİKASINA TƏSİRİ

Aynurə Xudanli

BDU-nun Psixologiya kafedrasının doktorantı

E-mail: axudanli@gmail.com

Açar sözlər: *Xroniki somatik xəstəliklər, psixi sağlamlıq, sosial adaptasiya, xəstə uşağın psixikası*

Ключевые слова: *хронические соматические заболевания, психическое здоровье, социальная адаптация, психика больного ребенка*

Key words: *Chronic somatic diseases, mental health, social adaptation, psyche of a sick child*

Məlumdur ki, somatik xəstəliklər xüsusilə, xroniki somatik xəstəliklər insan həyatına ciddi təsir göstərən, ancaq psixi problemlərlə əlaqəsi olmayan, insanların fiziki, emosional, psixoloji və sosial həyatına mənfi təsir göstərən xəstəliklərdəndir. Bu xəstəliklər böyüklərlə yanaşı, uşaqlarda da tez-tez rast gəlinir. Xüsusilə son zamanlar kiçik məktəblilər arasında müxtəlif somatik xəstəliyi olan uşaqların sayı artmaqdadır. Xroniki somatik xəstəliklərin uşaqlar arasında yayılma nisbətinə nəzər salarkən məlum olur ki, somatik xəstəliyi olan insanlar 30% təşkil edirsə, onun 10%-i uşaqlardır. (1, s.125) Xroniki uşaq xəstəlikləri müxtəlifdir: doğuşdan anomaliyalar, anadangəlmə ürək qüsurları, epilepsiya, böyrək çatışmazlığı, onkoloji xəstəliklər, hemofiliya, şəkərli diabet, dəri xəstəlikləri,

təhlükəli, tənəffüs sistemi xəstəlikləri və s. Bu xəstəliklər insanda qorxu, həyəcan, ölüm təhlükəsi və digər narahatlıqlara səbəb olmaqla xəstənin sağlamlığına mənfi təsir göstərir.

Məqalədə xroniki somatik xəstəlikdən əziyyət çəkən uşaqların yaşından, xəstəliyin patogenezi və klinik gedişindən asılı olaraq psixikanın inkişafında təzahürlərinin təhlili aparılmışdır.

Faktlar göstərir ki, somatik xəstə uşaqların sosial adaptasiyasının psixoloji xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi və onların cəmiyyətə adaptasiyasına mane olan amillərin müəyyənləşdirilməsi mühüm praktik əhəmiyyət kəsb edir. Yeni həyat şəraitinə adaptasiya prosesi çox mürəkkəb xarakterə malikdir. Müxtəlif stressorların təsirinə məruz qalma uşaqların psixoloji vəziyyətində ciddi fəsadlar

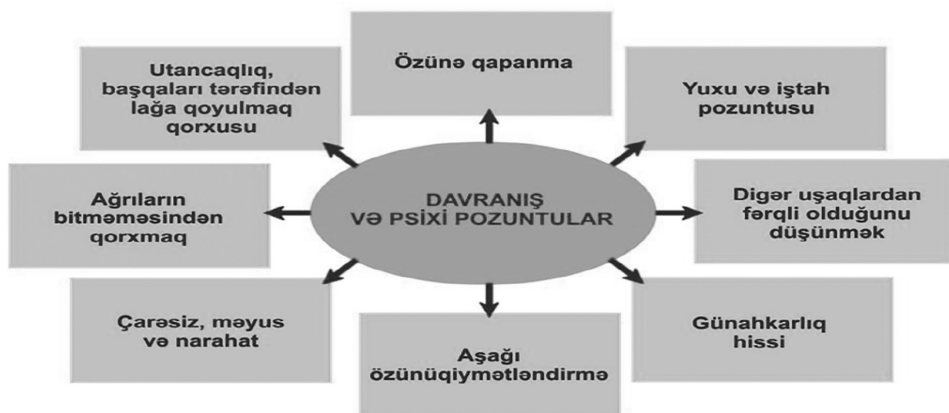
yarada və cəmiyyət üçün yararlı vətəndaş yetişdirilməsi işinə əngəl törədə bilər. Onlarda diskomfort hissin yaranması və cəmiyyətin digər üzvləri tərəfindən qəbul edilməməsi göstərilənlərin ilkin əlamətləridir. Bütün bunlar isə öz növbəsində uşaqlarda məyusluğun və çaşqınlığın yaranmasına gətirib çıxarır.

Doğrudur, son vaxtlar somatik xəstə uşaqların sosial adaptasiyası ilə bağlı qəbul edilmiş dövlət proqramları, sosial tədbirlər bir sıra problemləri aradan qaldırsa da orqanizmə ciddi təsir göstərən psixoloji amillərin təsir dərəcəsi hələ də onların fəaliyyətinin səmərəli təşkilinə mane olur. Bütünlüklə bu istiqamətdə psixoloji vəziyyətin öyrənilməsi ilə bağlı elmi tədqiqat istiqamətli və praktik yönümlü işlərin həyata keçirilməsinə ehtiyac var.

Qeyd etmək istərdik ki, istənilən somatik xəstəliklər zamanı, xüsusilə də xroniki və ya uzun müddət davam

edən xəstəliklər psixi pozuntularla müşayiət olunur. Bu fikir N.M.Manuxina, Q.V.Morozova, M.S.Lebedinskiy, V.A.Zaxarin, R.A.Luriya, E.Şəfiyeva, N.İsmayılov, F.N.İsmayılov və başqalarının tədqiqatlarında öz əksini tapmışdır.

Ürək-damar sistemi, tənəffüs sistemi, həzm sistemi, şəkərli-diabet, onkoloji, uroloji və ya dəri-zöhrəvi xəstəliklər kimi xroniki xəstəliklər uşaqlarda normal inkişafı əngəlləyir. Xroniki narahatlığı olan uşaq koqnitiv, fiziki və psixososial inkişaf mərhələlərində müəyyən çətinliklərlə yanaşı, eyni zamanda bu xəstəliklərin nəticəsi olaraq pəhriz saxlamaq, tez-tez xəstəxanaya getmək, çətin müalicə prosedurları, ölüm qorxusu, ailədən və dostlardan uzun müddətli ayrılıq qalma və ya sosial təcrid olunma kimi hallarla da qarşılaşmaq məcburiyyətindədir. Bu hallar qismən aşağıdakı şəkildə göstərə bilərik:

Şəkil 1. Xroniki somatik xəstəliyi olan uşaqlarda özünü göstərən xüsusiyyətlər

Xroniki somatik xəstəliyi olan uşaqlar yaşından asılı olaraq xəstəlik diaqnozunu öyrənərkən müxtəlif mərhələlərdən keçirlər. İlk mərhələdə təəccüb və inkar, ikinci mərhələdə isə qəzəb və özünə qapanma özünü göstərir. Bu özünü günahlandırma, adaptasiya problemləri və depressiyaya qədər uzanan bir çox problemlərə gətirib çıxarır.

1 yaşına qədər olan uşaqlarda anadan ayrılmaq, yeni rejim dəyişikliklərinə reaksiyalar, yuxu və yemək rejiminin pozulması kimi əlamətlər meydana çıxır və hətta anaklitik depressiyanın (anadan və ya ananı əvəz edən qadından birdən-birə ayrılan uşaqda yaranan depressiya) yaranmasına səbəb olur.

1-3 yaş arası olan uşaqlarda ayrılma qorxusu ilə bağlı əlamətlər meydana gəlir. (ağlama, öz hisslərini coşqun bir şəkildə büruzə vermək, etiraz etmək və ya həddən artıq adaptasiya, autizm və psixosomatik əlamətlər)

3-6 yaş arası olan uşaqlarda isə xəstə olma və ya xəstəxanaya yatırılma günah, cəza, xəstəlik və ölümə bağlı real olmayan xəyal və qorxulara səbəb olur. Bədənlərinə zərər verilə biləcəyi narahatlıqları, tərk edilmə hissləri əsasən, onların aqressiv davranışlarında özünü göstərir.

6-12 yaş arası olan uşaqlarda isə xəstə olma və ya xəstəxanaya yatırılma sosial maraqların azalmasına, dərş

müvəffəqiyyətlərinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Xəstəliklə bağlı narahatlıqlar və neqativ düşüncələr uşağın özünü bacarıqsız və yararsız hiss etməsinə, müalicəyə müqavimət və aqressiv davranışlar göstərməsinə, yaşadları ilə ünsiyyətdə soyuqluq, özünə qapanma, tourette sindromu (tik xəstəliyi), kəkələmə, pəltəklik və bir sıra nitq qüsurlarına gətirib çıxarır.

Somatik xəstəlikləri olan uşaqların psixi inkişaf mərhələləri xəstəliyin növü və dərəcəindən asılı olaraq sağlam uşaqlardan fərqlənir. Bu uşaqlar inkişaf baxımından yaşadları ilə eyni səviyyədədirlər, ancaq onlar həyatlarını davam etdirə bilmələri üçün davamlı dərman istifadəsinə, mütəmadi olaraq xəstəxanada stasionar şəraitdə müalicəyə və xüsusi tibbi dəstəyə ehtiyac duyurlar. Xəstəliyin başlanğıcında qoyulan erkən diaqnoz uşaq, ailə və yaşadığı ictimai mühit üçün çox əhəmiyyətlidir. Erkən diaqnoz xəstəliyin doğum və ya körpəlik dövründə təyin olunması, həmçinin fərqləndirildikdə nəzarət altına alınması və lazımlı müdaxilə ilə müalicəyə başlanılması üçün vacibdir. Erkən müdaxilə xəstəliyin gedişatını və daha yüksək səviyyəyə çatmasının qarşısını alaraq, ailənin xəstəliklə mübarizə apara bilmək gücünü daha da artırır. (2, s. 8)

Psixoloji baxımdan xəstə uşaqlara yaş kateqoriyalarına uyğun yanaşma mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki,

0-1 yaş qrupundakı xəstələrin ana qucağında müayinə edilməsi vacibdir. Çünki, körpə ana qucağında özünü güvəndə hiss etdiyi üçün müayinəyə münbit şərait yaranır. Bununla yanaşı, müayinə otaqlarında uşağın marağını cəlb edə biləcək oyuncaqların, sevdiyi əşyaların, rəsm və s. Olması gərəklidir. İlk mərhələdə körpələrlə ünsiyyət, göz kontaktının qurulması müayinəyə müsbət təsirini göstərə bilər. Ağrılı bölgəyə toxunmadan öncə uşağın qorxmaması üçün bədən fərqli bölgələrinə toxunmaq, daha sonra ağrılı bölgəni müayinə etmək lazımdır.

5 yaşından yuxarı olan uşaqların müayinəsində isə uşaqlara xəstəliklə bağlı sadə bir şəkildə məlumat vermək lazımdır. Bu qrupa daxil olan uşaqlar ağrıyan nahiyəsini göstərə bilər. Diaqnostika üçün uyğun kommunikasiyadan istifadə edilərsə müalicənin müsbət effektivə müəyyən qədər nail olmaq olar.

Diqqəti çəkən məsələlərdən biri də hər bir uşağın ayrı-ayrı fərdi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq öz xəstəliklərinə verdiyi reaksiyasıdır. Əlbəttə ki, bütün uşaqlar sağlamlıq problemi ilə bağlı yanında edilən söhbətləri eyni şəkildə qəbul etmir. Lakin çox həyəcanlı və emosional olan uşaqlar xəstəliklərinin simptomlarını psixoloji olaraq artıra bilər və sağalsalar belə özlərini xəstə kimi hiss edərlər. Yəni psixoloji olaraq xəstəliyi davam etdirir-

lər. Bu belə uşaqlarda tez-tez baş verən bir haldır. Xüsusilə də emosional uşaqlar adətən valideynlərinin qayğı və diqqətini cəlb etmək üçün öz xəstəliklərindən istifadə edirlər. Daha çox qayğı görmək üçün sağalmış olsalar da özlərini xəstə kimi hiss edər, hər hansı bir fizioloji səbəb olmadan baş ağrısı, qarın ağrısı kimi ipoxondrik şikayətlər edə bilərlər. Psixi mənşəli ipoxondrik əlamətlərdən fərqli olaraq xroniki somatik xəstə uşaqların ipoxondrik şikayətləri reallığa uyğundur bə bir qədər şişirdilmiş formada müşayiət olunur. Adətən bu tip ipoxondrik şikayətlər hiperhimayə olunan ailələrdə müşahidə olunur. Bu da uşağın sosiallaşmasına, əməyə alışmasına mane olar və onlarda müəyyən mənfi xarakterik xüsusiyyətlərin (tənbəllik, passivlik, emosional dözümsüzlük və s.) yaranmasına səbəb olar. Məhz bu səbəbdən də həkimlər uşaqların ciddi sağlamlıq problemləri ilə bağlı valideynləri məlumatlandırarkən, eləcə də ailə üzvləri öz aralarında müzakirə etdikdə uşağın iştirakının olmaması psixoloji baxımdan daha məqsədəuyğundur. Ona görə də uşağın fizioloji sağlamlığı ilə bağlı məsələlərdə valideynlər və həkimlər tərəfindən həssas davranılmalı və uşağın yanında xəstəlik haqqında mənfi yönümdə danışılmamalı, lüzumsuz təfərrüatlara girilməməlidir. (3, s. 161) Biz klinik psixoloqların

vəzifəsi isə uşaqlarda müəyyən xarakterik əlamətlərin formalaşmasına xidmət edən psixoloji iş aparmaqdır.

Ailələr adətən uşaq xəstə olarkən onların üzərinə çox düşür, normadan artıq həssaslıq göstərilir. Uşaq sağaldıqdan sonra isə ailə həmin diqqəti, qayğını ona verə bilməyəcək. Məhz bu səbəbdən xəstəlik dövründə uşağa yanaşma şişirdilmiş formada olmamalıdır. Ümumiyyətlə, ailənin xroniki xəstəliklər zamanı uşağın hər hansısa bir mütəxəssis tərəfindən psixoloji dəstək almasını təmin etməsi son dərəcə əhəmiyyətlidir. Çünki, mütəxəssis dəstəyi ilə uşağa yaxınlaşmaq, onu mənfi düşüncələrdən azad etmək, sağlam bir şəxsiyyət kimi inkişaf etməsinə yardım etmək lazımdır.

Uşağın xəstəliyi ailənin həyat tərzinə ciddi təsir göstərərək ailə üzvlərinin bir-biri ilə əlaqəsini dəyişdirir, valideynlərə birbaşa və ya dolay olaraq təsir edir və yeni vəziyyətə adaptasiyanı təmin etməyə məcbur edir. Aparılan araşdırmalara görə uşağın xroniki xəstəliyi ailədə münasibətlərin pozulmasına, ən pis halda isə boşanmalara belə gətirib çıxarır. (4, s.12) Xroniki somatik xəstəliyi olan uşaqların ailələri arasında aparılan araşdırmalara nəzər salarkən bir qrup ailələrdə birlik, həssaslıq, şəfqət, empatiya, hörmətin artdığını, ancaq əksər ailələrdə şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə mənfi təsirlərin yarandığını, qardaş-

bacı arasında isə qısqanclıq, rəqabət, hirslilik və ya özünə qapanma kimi hisslərin yaranması ilə müşahidə olunur. Uşaqların xroniki xəstəliklərinin ailəyə təsiri ilə bağlı aparılan araşdırmalara görə daha çox analar mənfi təsirə uğrayırlar. Bu anaların sağlam uşaqlara sahib analarla müqayisədə daha depressiv və əsəbi olduğu məlum olmuşdur.

Bəzi tədqiqatçıların araşdırmalarına görə (Sexson S, Madan-Swain.A və başqaları) xəstəxanada yatma uşağın təhsilinə, məktəbdəki uğurlarına mənfi təsir edir. Uşağı xəstəxanaya yatırtmadan əvvəl onun bu mərhələyə böyüklərin köməyi ilə hazırlanması çox vacibdir. Çünki, uşağın mövcud vəziyyətə hazırlanması prosesi uzunmüddətli mənfi emosional və davranış problemlərinin yaranmasının qarşısını almaqda kömək edir. Əvvəlcədən xəstəxanaya hazırlanmayan uşaqlarda müalicəyə müqavimət, təşviş, əsəbilik, yuxu və iştah pozuntuları kimi hallar müşahidə olunur.

Bugün dünya əhalisinin psixi sağlamlığı vacib əhəmiyyət kəsb edir və getdikcə daha da aktuallaşır. Hətta Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı belə bir şüar irəli sürüb: "Psixi sağlamlığı olmayan insan heç vaxt fiziki cəhətdən sağlam ola bilməz." Psixi sağlamlıq fərdin ətraf mühitə adaptasiyasına imkan verən funksional qabiliyyətlərin, yönəlişlərin və keyfiyyətlərin məc-

musudur. (5, s. 9) Məhz psixi sağlam olan insan öz daxili potensialını, aktivliyini həyata keçirə bilər. Nəzərə alınmalıdır ki, istər ailədə, istərsə də məktəbdə və ya dostları arasında uşağın sosial statusu onun mənəvi, psixi sağlamlığı ilə birbaşa bağlıdır. Uşağın psixoloji inkişafı, ətrafdakılarla münasibətdə psixoloji durumu, emosional vəziyyəti, əhval-ruhiyyəsi, intellektual potensialı - hamısı psixi sağlamlıqla bu və ya digər formada əlaqədardır. Müasir dövrümüzdə psixologiya elminin və psixosomatik konsepsiyanın müasir inkişaf mərhələsində somatik xəstəlikdən əziyyət çəkən uşaqların psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin və onlarla aparılan psixoloji işin çox böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini müşahidə edirik. Bu mənada respublikamızda müxtəlif somatik xəstəlikdən əziyyət çəkən uşaqların psixoloji yardıma ehtiyac duymasını diqqətdə saxlamaq lazımdır. Belə ki, xəstəliyin yaratdığı sosial-psixoloji vəziyyət şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin formalaşmasında öz təsirini göstərir və şəxsiyyətlərarası münasibət-

lərinin xarakterini səciyyələndirir. Bu isə öz növbəsində şəxsiyyətin davranışında bir sıra psixoloji dəyişikliklərin baş verməsinə gətirib çıxarır. Ona görə də bugün somatik xəstə uşaqların psixoloji reabilitasiyası və psixokorreksiyası bu uşaqların müalicəsinin zəruri bir hissəsidir. (6, s. 323)

Somatik xəstəliklər uşağın sosial mühitdəki statusuna mənfi təsir göstərərək onun psixi imkanlarının aşağı enməsinə, digər insanlarla ünsiyyətinin məhdudlaşmasına, obyektiv aləmdə baş verən proseslərə marağın itməsi və öz daxili aləmi ilə ətraf mühit arasındakı əlaqələrin pozulmasına səbəb olur.

Beləliklə, somatik xəstə uşaqlara tibbi-psixoloji dəstək ilə yanaşı, valideynlərin, qohum və yaxın ətrafın sosial dəstəyinin rolu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda xəstə uşaqların yaxınlarının da psixoloji dəstəyə ehtiyac duyduğunu nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Bu baxımdan psixoloqların yalnız xəstə uşaqlarla deyil, həm də xəstələrin yaxınları ilə psixoloji söhbət aparması müsbət nəticələrin əldə olunmasına yardım etmiş olar.

Ədəbiyyat:

1. Marison, J.E.; Bromfield, L.M. ve Comeron, H.J. A. (2003). Therapeutic model for supporting families of children with a chronic illness or disability. *Child and Adolescent Mental Health*, 8(3), 125-130.

2. http://www.istanbulsaglik.gov.tr/w/tez/pdf/aile_hekimligi/hasan_cigrikci.pdf

3. Çakan P, Sezer Ö. Süreğen hastalığı olan çocuklara sahip annelerin tutumları, kaygı düzeyleri ve diğer

değişkenler açısından incelenmesi. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 2010; 29 (2): 161-180

4. Koninjenber, A. Y.; Uiterwaal, C. S. P. M.; Kimpfen J.L.L.; Van der Hoveven J.; Buitelaar J.K. ve Graeff Meeder E.R.(2003). Parental psychopathology in children with chronic pain of unknown origin, *European Child & Psychiatry, Supplement 2*, 12, and 127.

5. Şəfiyeva E.İ. Somatik xəstəliklərin klinikasının psixoloji problemləri. Bakı-2013, 193 s.

6. Соколова Е.Т., Николаева В.В. Особенности личности при пограничных расстройствах и соматических заболеваниях, 1995, 357с

7. Sexson, S., & Madan-Swain, A. (1995). The chronically ill child in the school. *School Psychology Quarterly*, 10(4), 359-368.

Воздействие хронических соматических заболеваний на детскую психику

Абстракт

В статье рассматриваются особенности социальной адаптации детей с хроническими соматическими заболеваниями, факторы, которые мешают их адаптации в обществе и как соматические заболевания серьезно влияют на физическое, эмоциональное, психологическое и социальное благополучие детей. В то же время эти заболевания могут вызывать беспокойство, депрессию, угрозы смерти и многое другое и отрицательно влиять на исцеление и поведение пациента.

В статье также приводятся реакции детей с хроническими соматическими заболеваниями на диагноз заболевания в соответствии с их возрастными характеристиками. Это, в свою очередь, влияет на образ жизни семьи, отношения членов семьи друг с другом и адаптацию к новой ситуации.

В статье также рассматривается негативное влияние хронического заболевания на школьную жизнь детей и позитивное воздействие социальной поддержки. Поэтому важно, чтобы родители, преподаватели или близкие люди были проинформированы об этом.

Effect of Chronic Somatic Diseases on Children's Psyche

Abstract

The article examines the features of social adaptation of children with chronic somatic diseases, and factors that prevents their adaptation in society and how somatic diseases seriously affect the physical, emotional, psychological and social well-being of children. Meanwhile, these diseases can cause anxiety, depression, death threats and much more and adversely affect the healing and behavior of the patient.

The article also presents the reactions of children with chronic somatic diseases to their diagnosis in accordance with their age characteristics. This, in turn, affects the lifestyle of their family, the relationship of family members with each other and the family's adaptation to the new situation.

The article also discusses the negative impact of this chronic disorder on children's school life and the positive impact of social support to such children. Therefore, it is important for parents, relatives or teachers to be informed about this.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №1)

Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 17 sentyabr 2017-ci ildə daxil olmuşdur

[illegible]

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

This image shows a full page of blank white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page, providing a template for writing or drawing. There are no margins, text, or other markings on the page.

This image shows a blank sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

REDAKSIYA HEYƏTİ

Baş redaktor:

Əliyev B.H. (AMEA-nın müxbir üzvü, psixol. üzrə e.d., prof.)

Baş redaktorun müavini:

Seyidov S.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.)

Əlizadə H.Ə. (ped. üzrə e.d., prof.), Əliyeva K.R. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Əliyev R.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.), Baxşəliyev Ə.T. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Qurbanova G.K. (psixol. üzrə e.d., prof.), Xudiyakov A.İ. (psixol.e.d., prof.,
Rusiya), Qədirova R.H. (psixol. üzrə e.d., prof.),
İbrahimbəyova R.F. (psixol. üzrə fəls. d., dos.),
Cabbarov R.V. (psixol. üzrə fəls. d.),
Mustafayev M.H. (psixol. üzrə fəls. d., məsul katib).

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1069, Bakı şəhəri, Z.Bünyadov 38, II mərtəbə.

Telefon: 4390112, 5629961

Lisensiya: AV№022487. Qeydiyyat nömrəsi V 287, 19 aprel 1999-cu il.

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi

web sayt: www.psixologiya.net

Formatı 70x100 ¹/₁₆. Fiziki çap vərəqi: 8,0.

Tiraj: 300. Sifariş 197.

Qiyməti müqavilə ilə.

“Təhsil” nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.

© “Təhsil”, 2017